

Bolgár Dániel

Integrálódás asszimilációországba A zsidóságmaradás törvényének magyarázata

MAX NORDAU, a cionista mozgalom későbbi „másodhegedúse” 1893 nyarán Németországban, Borkum szigetén üdült. Ami ott történt vele, fordulópontot jelentett az életében. A Nordau özvegye és lánya által összeállított életrajz szerint legalábbis ez volt az egyik olyan élménye (a Dreyfus-ügy mellett), ami zsidóságára ébresztette, vagyis elvezette a cionizmushoz. Nordau ekkor már nagyon is híres ember volt: több kiadásban megjelent és nagy visszhangot váltott ki két jelentős, mindenféle zsidó partikularizmustól mentes, a német író öntudatával írt könyve, a *Konvencionális hazugságok modern kultúréletünkben* és az *Elfajulás*. Nordau jó okkal indulhatott azzal az érzéssel nyaralni, hogy nem zsidónak, hanem befutott nyugati embernek, körülrajongott európai értelmiséginek látszik majd, amikor a tengerparton sétál. Ehhez képest újabb és újabb fenyegető hangú, névtelen leveleket kapott az üdülés alatt, méghozzá antiszemitákat, amik annyira felzaklatták, hogy végül otthagya az üdülőhelyet.¹ Vajon miért dúlta fel az incidens ennyire Nordaut? Hogyan terelhetette ez az élmény a cionizmus felé? Azzal szembesülhetett, hogy addigi életművét, amely voltaképp a modern dekadencia és álságosság ellen írt munkákból állt, a külvilág a zsidó dekadencia jellegzetes megnyilvánulásaként értette meg. Arra jöhetett rá, hogy csináljon bármit, legyen akármennyire német kultúrájában, kifinomult viselkedésében, zsidóságát sosem vetkezheti le.²

Nincs mit tenni, a beolvadás lehetetlen, minden igyekezet hiábavaló, mert a zsidót soha sem fogják befogadni azok, akik közé tartozni szeretne, akármennyire hasonlít rájuk – ezt ismerték fel törvényszerűségként a cionisták, és ebből következett a zsidó nacionalizmus programja. A törvényszerűséget, amit én felfedezői helyében a zsidóságmaradás törvényének neveztem volna el, így fogalmazta meg Herzl Tivadar *A zsidó állam* című művében 1896-ban: „Mindenuzt becsületesen megkíséreltük, hogy beolvadjunk a bennünket körülvevő népek közösségébe, csak őseink hitét őrizve. Nem engedik meg nekünk. Hiába vagyunk hú, némely helyen még túlzó mértékben is hú hazafiak [...] Hazáinkban [...] idegeneknek néznek bennünket.”³

¹ NORDAU-NORDAU, 1943. 114–118.

² A történetet ismerteti és értelmezi ÚJVÁRI, 2009. 146.; GELLER, 2011. 389.

³ HERZL, (1896). 69.

Keveredés vagy oldódás? A zsidó beilleszkedés értelmezésének története

Vajon csak a cionisták gondolták így, vagy mások is szabályszerűségnek érzelték, hogy a zsidó mindig zsidó marad? Mikor, mennyire látták sikeresnek a zsidók modern világba és nemzetbe illeszkedésének az emancipációtól a holokausztig tartó, nagyszabású projektjét?

A korabeli észlelet

Ha a magyarországi esetet vázlatosan áttekintjük, azt találjuk, hogy a 19. század második felének domináns politikai beszédmódjában a zsidó beilleszkedést magyarosodási sikertörténetként illett elbeszélni. Hadd világítsam meg ezt a különben jól ismert narratívát az egyszerűség kedvéért egy 1882-ben Ágai Adolf *Borsszem Jankójában* megjelent karikatúra felidézésével. Az *édes anya öle* című képen⁴ egy egészséges, életerős, szépnek azonban csak kis túlzással mondható anyaalak látható, aki az ország címerével díszített széken ül, vagyis a hont, a magyar hazát képviseli. Rajta kívül hat gyermeket lelünk a rajzon. Az anya szoknyájánál helyezkedik az antiszemita képviselő Istóczy Győző mint édesgyermek, kissé távolabb pedig őt, az anya által örökbe fogadni kívánt nemzetiséget reprezentáló figurát találunk, köztük a szokott rasszjegyekkel ábrázolt zsidó Kóbi gyereket. A képaláírás a következő:

*„Az édes anya: No gyermekeim, ki jön az én házamba?
Nemzetiségi kölykök (duzzogva): Nem megyünk mi!
A Kóbi gyerek: Itt vagyok, mámikám, fogadj be!
Istóczy: Anyámasszony, csak be nem veszi azt a jordány fattyat?”⁵*

A *Borsszem Jankó* szerkesztősége tehát olyan értelmezést adott az egykorú interetnikus erőterről, amely szerint az ország döntő, felelős, hatalmat gyakorló, ugyanis felnőttként ábrázolt része, jelesül a magyarság, magához hívja, örökbe kívánja fogadni az összes elárvult nemzetiséget. A zsidók pedig lelkesült örömmel szaladnak édes mostohájuk ölébe, a nemzet részeivé, magyarrá akarnak válni, és az ábrázolt érzelmek alapján azt sejthetjük, nem is sikerül ezt Istóczynak, tehát az infantilis antiszemitának megakadályoznia. Ez a zsidó–magyar egymásra találás pedig húzóerejét adja az ország magyarosodásának, vagy inkább ez maga a magyarosodás, hiszen a nemzetiségi gyerekek bambán vagy duzzogva elfordulnak, nem hallgatnak a hívó szóra. Az ország magyarosodása tehát nem halad valami derekasan, ám a zsidók beilleszkedése igenis problémamentes.

Ne gondoljuk, hogy ez csupán egy élclap álláspontja volt! A dualizmus *establishmentjéhez* ezer szállal kötődő, a magyar szupremácia ideológiáját a faji gondolkodás felé megnyitó⁶ Beksics Gusztáv szemében is elsöprő erejű és nagy jelentőségű, már-már ünnepélyes jellegű folyamat volt a magyar–zsidó reláció szerinte

⁴ N. N., 1882. 1. Közli még és elemzi VÖRÖS, 2003. 22–24.

⁵ N. N., 1882. 1.

⁶ TURDA, 2003. 7–8., 13–22.

kedvező alakulása. A zsidóság Beksics számára „a magyar fajnak legfeltétlenebb szövetségese, a magyarosításnak leghatalmasabb eszköze”. A zsidók magyarrá válása – írja 1883-ban, Tiszaeszlár után – „a magyarosítás nagy nemzeti munkájának egyik legszebb sikere. Leggyorsabban és legteljesebben elérhető sikere.”⁷ Ahogy az egyelőre még inkább publicista, mint történész Acsády Ignác ugyancsak a Tiszaeszlár-vitába kapcsolódva írta: „egyetlen hazai felekezet sem karolta föl oly buzgalommal, oly szívós kitartással, oly teljes odaadással a magyarosodás ügyét, mint a zsidóság.”⁸ A zsidókról szóló „hivatalos” dualista diskurzus tehát a zsidóságmegmaradás törvényéről nem tudott, sőt egyenesen „zsidóság-megnemmaradásként” értelmezte a zsidók beilleszkedését. Ugy vélték, a zsidók rohamos sebességgel oldódnak fel a magyarságban, válnak megkülönböztethetetlené attól. Azt érezték, már csak párat kell aludniuk ahhoz, hogy felvirradjon a nap, amikor képtelenség észrevenni, ki az a magyar hazafiak közül, aki „csak vallására [...] zsidó”.⁹

Ehhez képest fordulópontnak a baloldali jogtudós, Ágoston Péter *A zsidók útja* című, 1917-ben megjelent – nem minden előzmény nélküli¹⁰ – munkáját¹¹ szokás tekinteni. Ez az a mű, amely megalapozta a *Huszdik Század* nevezetes körkérdését, vitát gerjesztett az *Egyenlőség* hasábjain és még sok más fórumon.¹² Ágostonnak az volt a meggyőződése, hogy a zsidókból az összetartozás-tudat nem veszett ki maradéktalanul, sőt, az mintha minden egyéb kötődésnél erősebbnek bizonyult volna. Mint mondja, „a beolvadó zsidóság jobban együtt marad, mint amennyire a beolvadási processzus ezt kívánatosá teszi”.¹³ „A különállás nem zsidó sajátosság tehát, de a szívós ragaszkodás a zsidó jelleghez igen és ezért látszik olyan lehetetlennek, hogy a zsidók elolvadjanak a fogadó népek közt.”¹⁴ A jelenség a nagy háborúban is megnyilvánult: „még a lövészárkokon keresztül is nem egyszer megéreztek a zsidók, hogy zsidók. Még a harc tüzeiben is előfordult, hogy leesett a halálütésre emelt kard, mert azt kiáltotta az áldozat: Hallgass meg Izrael!”¹⁵ A zsidók mássága, különállása tehát igenis folyton feltárul.

Az ellenforradalmi rendszer hivatalossá emelte és radikalizálta ezt a beszédmódot, sőt azt is mondhatjuk, beépítette keletkezéstörténetébe. Eszerint a zsidók beilleszkedésének felelőtlen igenlése az a liberálisok lelkét terhelő bűn, amely az idegen, a magyar eszmeiségtől valójában meg nem érintett zsidó szellemet rászabadította az országra, és egyenes út vezetett innen a bolsevik forradalomig, a Tanácsköztársaság pribékjeinek vérítas garázdálkodásáig.

Ennek a történetnek a legismertebb elbeszélése kétségtávol Szekfű Gyulától származik. Álláspontját az 1920-ban kiadott, majd 1934-ben folytatott *Három nemzedéknek* mindenekelőtt *A zsidóság szerepe és Budapest kultúrája* című fejezetében¹⁶ fejtette ki. Szekfű szerint az a sztori, amit Acsády, Beksics és a *Borsszem Jankó* előadásában az imént bemutattam, nem volt több bájos tündérmesénél: nem a valóságról,

⁷ BEKSICS, 1883. 57–58.

⁸ ACSÁDY, 1883. 4.

⁹ ACSÁDY, 1883. 3.

¹⁰ Lásd például Bartha Miklós *Kazár földön* című munkáját 1901-ből: BARTHA, (1901).

¹¹ ÁGOSTON, 1917.

¹² A reflexiókra lásd UNGVÁRI, 1999. 155–170.; VÖRÖS, 2011. 63–67.

¹³ ÁGOSTON, 1917. 203.

¹⁴ ÁGOSTON, 1917. 305. Kiemelés tőlem.

¹⁵ ÁGOSTON, 1917. 289–290.

¹⁶ SZEKFŰ, 1934. 328–344.

hanem a vágyakról szólt. Ezek a liberálisok a „nemzetiség külső felfogását”¹⁷ érvényesítették. Elég volt – mondja Szekfű – új ruhát ölteni, magyarul beszélni, magyar nevet felvenni (mintha olyan nagyon egyszerű lenne ízlést váltani, megtanulni egy nyelvet, és feladni az embernek a nevét, amely a teljes egyediségét, önmagaságát szimbolizálja), és e gyors, „felületes és merőben külsőleges”¹⁸ átalakulás után a magyar elit máris ugyanolyan jó magyarként tekintett a zsidókra, mintha azok éppenséggel régi történelmi családok sarjai lettek volna. A (galíciai) zsidó „az államilag szervezett névmagyarosító akció segítségével eldobja nevét, újat vesz fel, boltot nyit, kis házat szerez, ezzel a magyar illúziók: az állam és nemzet formalisztikus felfogása szerint valóban és egészen magyarrá vált, gyarapítja a magyarság számát. Eggyel megint többen vagyunk, mondtuk, ráfér szegény testvértelen fajtánkra. Lelkébe óvakodtunk betekinteni, megelégedve ruha és beszéd külsőségeivel.”¹⁹ A zsidó „tegnap még idegen, ma csak névleg magyar”.²⁰ Az őszintétlen, álságos beilleszkedés elaltatta a befogadók éberségét, és hagyták, hogy a magyartól teljesen elütő szellemet képviselő zsidók monopolizálják először a gazdaságot, aztán a kultúrát, és dekadens, frivol, „humorisztikus”, „bután üres” nagyvárosi, valójában sajátosan zsidó kultúrájukat nemzeti kultúra címkével ellátva árusítsák a pusztán fogyasztói szerepbe kényszerített magyar tömegeknek. A zsidók magyarosodása tehát csupán a liberalizmus önáltató illúziója volt. A zsidóság a közbeszédben a magyarosodásra legnyitottabb csoportból a Horthy-korszakra a magyarságra leselkedő veszéllyé lett.

Úgy tűnhet elsőre, hogy a két világháború között a *mainstream* politikai diskurzus igenis érvényesnek tekintette a zsidóságmegmaradás törvényét. Ám, ha jobban megfigyeljük, Szekfű nem úgy értelmezte a zsidók nemzeten kívül maradását, mint a cionisták, és ahogy mi e tanulmány elején a törvényt definiáltuk. Nordau vagy Herzl arra eszmélt rá, hogy annak ellenére nem felejtik el nekik soha zsidó mivoltukat, hogy minden lehető erőfeszítést megtettek a nemzetbe fogadásukért. Szekfű szerint azonban a zsidók nem tettek erőfeszítéseket, legfeljebb tessék-lássék átmaszkírozták magukat a puhány liberálisokkal cinkosságban. A zsidó nála azért maradt zsidó, idegen a nemzettől, mert nem is próbált meg őszintén azon belülré kerülni.

A történetírói észlelet

Az utólagos rálátás előnyével induló történetírás kutatásainak eredményei jelentősen felülírják a zsidó beilleszkedésnek a hajdani domináns politikai diskurzusokban kialakult értelmezéseit. Nagyon is hasonlít azonban a történészek felfogása a zsidók egy jelentős részének betagozódásáról ahhoz, ahogy Herzl és Nordau megértette saját élethelyzetét. Röviden: a történettudósok úgy találják, hogy a magyarországi zsidók és keresztények társadalma a modernitásban egyre inkább eggyé vált, összeszövődött, azaz – a jogi válaszfalak lebontásán, tehát az emancipáción túl – kulturálisan homogenizálódott, miközben az érintkezések sűrűsödtek, egymást azonban a felek szakadatlanul megkülönböztették.

¹⁷ SZEKFŰ, 1934. 334.

¹⁸ SZEKFŰ, 1934. 331.

¹⁹ SZEKFŰ, 1934. 331.

²⁰ SZEKFŰ, 1934. 247.

Az ezt a képet alátámasztó magyarországi kutatási eredményeknek itt csak rendkívül vázlatos összegzésére vállalkozom.²¹ Tekintsük át először zsidók és nem zsidók kulturális egymáshoz alkalmazkodásának modern fejleményeit.²² A zsidó beilleszkedésnek minden bizonnyal a nyelvi alkalmazkodás volt a legteljesebb és legfontosabb sikere. A dualista korszak végére már a zsidók háromnegyede magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Ezt némi költői szabadsággal úgy is mondhatnánk, négyből három zsidó úgy emlékezett, magyar szavakat dúdolt neki az anyja, amikor ringatta.²³ Trianon után pedig gyakorlatilag csak olyan zsidók maradtak az országban, akik értettek magyarul.²⁴ De a legizgalmasabb talán nem is az, hogy a zsidók megtanultak magyarul, talán még az sem, hogy egyenesen a magyar lett az anyanyelvük, hanem az, hogy akkora fontosságot, használati értéket, jövőt tulajdonítottak a magyar nyelvnek, hogy a többi nyelvet ütemesen felejtették vagy meg sem tanulták: Magyarországon (Horvátország nélkül) a magyar anyanyelvű zsidóknak 1900-ban 36,5%-a csakis magyarul beszélt, 1910-ben már 39,2%-a, 1920-ban az új országterületen 43,6%-a, 1930-ban 47,3%-a.²⁵ Az egységes nemzeti kultúra elsajátításának legfontosabb intézménye természetesen a magyar nyelven azonos ismereteket tanító, nemzeti hősről mesélő és nemzeti irodalmat olvastató iskolarendszer volt. A zsidók magas fokú iskolázottságát a szakirodalom jobbra a zsidó–keresztény egyenlőtlenségek kontextusában értelmezi, ám természetesen a betagozódás nézőpontjából is jelentéssel bír, hogy a zsidók voltak a nemzeti oktatási rendszer (majdnem mindenben) „*verhetetlen bajnokai*”,²⁶ ahogy Karády Viktor fogalmazott.²⁷ A névválasztásnak a többségi (magyar) mintához igazítását úgy fogom fel, hogy

²¹ A zsidóság modern történetének a nemzeti keretek közé illeszkedés témáját előtérbe állító, erősen általánosító, hagyományos elbeszélését egy ideje sok kritika éri. A berzenkedés mögött – ha jól értelmezem – az áll, hogy a 19. századi keletkezésű, konvencionális európai narratíva méltánytalan, amennyiben burkoltan tagadja a modern nemzeti társadalmakon belül az önálló zsidó történelem létezésének lehetőségét, a zsidó múltból csakis a nemzeti egységesülés normájához képest értelmezhető dolgozza fel (lásd GANTNER, 2005.; SILBER, 2008a.; SILBER, 2008b. 7.; VÖRÖS, 2009. 199–200., 207–208.). Nem áll szándékomban megkérdőjelezni ennek a kritikának az érvényességét. A továbbiakban csupán annak felvázolására törekszem, hogy a modernitásban voltak zsidók, akiknek az életét, önszemléletét átformálta a nemzetbe tagozódásra irányuló igyekezet, és hogy mindez tömeges volt. Azt, hogy ez az átalakulás a zsidóság többségét vagy kisebbségét érintette-e, nem firtatom.

²² Persze ha létezik összetett jelenség, akkor a (domináns és alárendelt) kultúrák közötti találkozásokból következő fordításé, a szakadatlan meg-, félre- és átértékesé, az utánzás előre tudható tökéletlenségéé és el nem ismertségéé, a bekövetkező hibridizálódásé mindenképpen az. Nekünk azonban csupán arra kell odafigyelnünk, hogy a modern Magyarországon létrejött vagy létrejövőben volt-e egy annyira közös és annyira közösnek értelmezett kultúra, amely képes volt betölteni azt a funkciót, hogy zsidók és keresztények akadálytalanul kommunikálhassanak, vagyis egyrészt folyékonyan, másrészt azon fikciót fenntartva diskurálhassanak, hogy kiválóan értik egymást. A kulturális egyneműsége/egyneműsődése mindvégig ezt értem csupán.

²³ Az 1900. évi népszámlálás magyarázta meg, hogy anyanyelven „*azt a nyelvet kell érteni, a melyet az illető magáénak vall s legjobban és legszívesebben beszél*” (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1909. 8*.).

²⁴ A nyelvi magyarosodáshoz lásd KARÁDY, 1997a.; FENYVES, 2012. 6–64.

²⁵ Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1909. 139.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1916. 470.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1928. 181.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1936. 260., 300.

²⁶ KARÁDY, 1997b. 122.

²⁷ Lásd Karády Viktor számos írása közül mindenekelőtt a következő két kötetet: KARÁDY, 1997c.; KARÁDY, 2012. 132–251.

ezt a zsidók kulturális magyarosodásuk vagy erre irányuló szándékuk jelvényeként alkalmazták, mintegy fontosnak tartották nyilvánosságra hozni ezt a tényt, óhajt ön-reprezentálásuk során. A dualista korszakban a vezetéknevük magyarosítását sikeresen kérelmezőknek, néhány évet leszámítva, több mint fele zsidó volt.²⁸ Ritkábban szokás elgondolkodni azon, hogy az utónévadás is hasonló politikai jelentést vitt a zsidó *self-fashioning* gyakorlatába. Végigsöpört a zsidóságon az „ősmagyar” utónévadás divathulláma, rendszeres volt az utónevek önkényes magyarítása.²⁹

A kulturális homogenizálódásnál nehezebb makroszinten, statisztikai eszközökkel kimutatni a zsidók és keresztények közötti érintkezések gyakoriságának növekedését. Szerencsére az egyik legmeghatározóbb, legtartósabb kapcsolattípusról, a vegyes házasodásról több tanulmány is rendelkezésünkre áll. A többi felekezethez képest a zsidók voltak a legelzártabbak a házassági piacon. Persze nincs semmi meglepő abban, hogy a keresztény felekezetek, de különösen a protestáns egyházak között sokkal könnyebb volt a házassági átjárás.³⁰ Jelentése inkább annak van, hogy folyamatosan növekvő számú vállalkozó kedvű akadt, aki fittyet hányt a szokásokra, és egy zsidóval közösségben tervezte eltölteni a hátralévő életét. Az első világháború éveitől a zsidók által kötött házasságoknak már jóval több mint tizede felekezetiileg vegyes volt.³¹ Az tehát, amit a történettudomány megvizsgált, arra utal, hogy zsidó-keresztény viszonylatban a magyarországi társadalom egyre inkább összekeveredett, azaz egyre inkább összeszövődött és homogén kultúrájává vált, talán mondhatjuk úgy: szimbiózis alakult ki.

Felmerülhet azonban, hogy ez a társadalmi folyamat a politikai klíma megváltozásával – tehát azzal, hogy a beilleszkedési diskurzus az ellenforradalmi időszakra, mint láttuk, éles fordulatot vett – megrekedt. Nos, a zsidó vezetéknev-magyarosítási mozgalom például valóban jelentősen visszaesett a Horthy-korszakban. Ennek a változásnak a hátterét nem ismerjük pontosan, de az bizonyos, hogy nemcsak az állampolgári igények csökkenésének a következménye volt, hanem a politikai akarathoz vagy annak is köszönhető (ugyanis a belügyminiszter csak nehezen adott engedélyt a zsidók névmagyarosítására).³² A közeledés töretlenségét mutatja ugyanakkor, hogy a vegyes házassági kedv nem lanyhult, sőt, még fokozódott is valamelyest a két világháború között. Mi több, még az első zsidótörvények megjelenése után is csak lassan csökkent a vegyes házassági mozgalom ereje. A második világháború után pedig hirtelen megszaporodtak ezek a frigyek, mivel az emberek törvényesítették az előző években kialakult kapcsolataikat.³³ Mindez azt sejteti, hogy a közeledés, az összeszövődés lendülete megmaradt még a hivatalos rosszállás, intézményes diszkrimináció, sőt nyílt üldözés ellenére is. Úgy tűnik, az

²⁸ KARÁDY, 1997d. 124–131.; KARÁDY–PALÁSTI, 2000. 50–53.; KARÁDY, 2001a.; KARÁDY, 2001b.; KARÁDY–KOZMA, 2002. 40–41., 76–78., 136–143., 237–249.; NOVÁK, 2002. 91–93.; FROJIMOVICS, 2003.; FENYVES, 2009.; KOZMA, 2009.; VARGA, 2009.; FARKAS, 2012.

²⁹ A zsidó utónévadási szokásokról lásd CEGLÉDI, 1997.; KARÁDY–PALÁSTI, 2000. 53–56.; TORONYI, 2001. 91–102.; FROJIMOVICS, 2003.; FENYVES, 2009. 147–150.; FENYVES, 2010. 37–38., 43–45., 82–94., 173–180., 213–216.; FENYVES, 2012. 20–21.; KOMORÓCZY, 2012. 194–196.

³⁰ Lásd erre Budapesten TÓTH, 1995. 93.; Szegeden MARJANUCZ, 1991. 250.

³¹ DON–MAGOS, 2006. 34–38.; KARÁDY, 1997d. 142–150.; KARÁDY, 1997e.; KARÁDY, 2001c.; KARÁDY, 2001d.; KARÁDY, 2001e.; MARJANUCZ, 1991.; ZEKE, 1990. 196.

³² KARÁDY, 1997d. 131.; KARÁDY–KOZMA, 2002. 137–138.

³³ KARÁDY, 1997f. 288–289.; ZEKE, 1990. 197.

érintkezések sűrűsödését a hatalmi változások, illetve a politikai diskurzus átalakulása nem törte meg.

Figyeljük meg ezután azt, vajon „rendeltetésszerűen” üzemelt-e olvasztótégelyként a magyarországi társadalom, úgy értem, megkülönböztettek maradtak-e a zsidók.³⁴ A történészek és más tudósok álláspontja egységes abban, hogy dualizmus kori megfigyelők reménye nem teljesült, a zsidók az előbb vázolt közeledési folyamatok ellenére sem szívódtak és szívódhattak fel nyomtalanul nagyobb számban, a zsidóság nem „emésztődött meg”, nem tekintették őket egyszerűen mőzeshitű magyaroknak.³⁵ Zsidóságuk regisztrálása szakadatlanul folyt a zsinagóga falain meszsze túl is,³⁶ noha más népek esetében a feloldódás lehetősége oda-vissza nagyon is adott volt. Sartre szavaival: a zsidók „olyan közösség keretében élnek, amely őket zsidónak tartja”.³⁷ Vagy Kulcsár Szabó Ernő szavait felhasználva, a zsidók beolvadási készségük ellenére „a lényegi befogadottság hiányától” szenvedtek.³⁸ Nem ilyen szépen, de ugyanebben az értelemben nyilatkoznak rendre a történészek is. „Akárcsak máshol, a zsidóság – messzemenő kulturális alkalmazkodása ellenére – itt [Magyarországon] is elkülönült és megkülönböztetett társadalmi entitás maradt.” „A nem zsidó társadalommal való kapcsolataik azonban nem tüntették el zsidó mivoltuk jegyeit, és őket továbbra is a zsidó közösség tagjának tekintették – sok esetben még kikeresztelkedésüket követően is. [...] bár a társadalom elfogadta a zsidóságot, de szinte teljesen lehetetlenné tette teljes beolvadásukat”³⁹ – írja Jakov Katz. Hasonlóképpen gondolkodott Szabó Miklós is a századfordulós Magyarországról: „[...] a zsidó származásúakat, a kikeresztelkedetteket is zsidónak tartották. A magyar anyanyelvű német vagy szlovák származásút német vagy szlovák származásának tartották, a zsidó származásút nem zsidó származású magyarnak, hanem zsidónak.”⁴⁰

A szerzők tehát egybehangzóan megfogalmazzák azt, amit én a zsidóságmegmaradás törvényének neveztem el: a zsidók jelentős része ugyan a gyakorlatban betagozódott a többségi társadalomba, de diszkurzív szinten (majd persze intézményesítetten is) rendre kirekesztették őket onnan, a politikai közösségen, a magyar nemzetet kívülről tartozó szereplőként tekintettek rájuk. Belül voltak, de nem

³⁴ Itt persze kissé szabadon kezeltem a *melting pot* amerikai metaforáját, mert az eredetileg nem annyira valaminek valamibe olvasztásáról, mint inkább mindennek valami teljesen új anyaggá olvasztásáról szól.

³⁵ Ilyenformán nem támasztható alá Vörös Kati (VÖRÖS, 2009. 207–208.) meglátása, miszerint az a felfedezés, hogy a beilleszkedés „nem vetett véget [...] a zsidók zsidó mibenlétének”, nem hatja át a magyarországi történetírást. Ennek a felismerésnek a kezelése persze valóban másmilyen, mint amit Vörös Kati kívánatosnak tartana.

³⁶ Igyekeztem összegyűjteni minél több történeti vagy társadalomtudományos szöveget, amelyben ezt a megállapítást valamilyen változatban megtaláljuk: FENYVES, 2010. 263.; GERŐ, 2005a. 71.; GERŐ, 2014. 8.; GLUCK, 2004. 6–8.; GONDA, 1992. 173.; GYÁNI, 2001. 221.; GYÁNI, 2013. 215.; GYÁNI-KÖVÉR, 1998. 187.; GYURGYÁK, 2001. 18–20.; HANÁK, 1974. 532.; HANÁK, 1984. 374.; HANÁK, 2005. 183.; HERNÁDI, (2011). 208.; KARÁDY, 1997d. 120–121.; KATZ, 2005. 33–37.; KOVÁCS, 2008a. 54–55.; KOVÁCS, 2008b. 60–67.; KOVÁCS, 2004. 16.; LUGOSI, 2008. 66.; RÁNKI, 1999. 59–61., 104–108., 176.; ROMSICS, 2004. 337–338.; ROMSICS, 2008. 94.; SOZAN, 1994. 158.; SZABÓ, 1989. 103–110.; SZABÓ, 2008. 120–121.; UNGVÁRY, 2013. 33–36.; UNGVÁRI, 1999. 362. Ez az értelmezés korántsem sajátosan magyar. Például a császári Németország kapcsán ugyanezt fejtegeti BAUMAN, 1990. 71–75.; KAPLAN, 2001.; RÜRUP, 1975. 16–19.; VOLKOV, 2006. 256–263.; míg Európára vonatkozóan KATZ, 1995. 202–228.

³⁷ SARTRE, (1946). 56. Lásd még 62., 82.

³⁸ KULCSÁR SZABÓ, 2009.

³⁹ KATZ, 2005. 36.

⁴⁰ SZABÓ, 1989. 115–116. Kiemelés az eredetiben.

voltak befogadva. Összekeveredtek a többséggel, de nem oldódtak fel bennük. Más szavakkal: másságukat elvesztették, de régi nevüket megőrizték. „Köztünk élő idegen”⁴¹ – ilyen kifejezések szoktak felbukkanni a zsidók emancipáció utáni különleges státuszáról szóló szövegekben a gettókorokbeli pozíciót érzékeltető pária-metaforával szemben. Azt hiszem, a zsidó, pontosabban az úgynevezett asszimiláns zsidó helyzetének egyedülállóságát a modernitásban ennél valamivel pontosabban is körülírhatjuk: a zsidók úgy néznek ki, mint „mi”, úgy beszélnek, mint „mi”, ugyanolyanok, mint „mi”, csak nem „mi”. Objektíve azonos, szubjektíve különálló. Talán nem tévedünk nagyot, ha ezt az állapotot mostantól antik mintára, az athéni polisz polgárnak el nem ismert, de különben polgár módjára élő együttlakói után metoikosznak nevezzük.

Azt az állítást, hogy a(z asszimiláns) zsidók csupán együttlakók lettek a modernitásban, azaz őket továbbra is megkülönböztették, a magyar történetírásban – életrajzi és önéletrajzi elemzések mellett⁴² – rendszerint az ország politikatörténetének jól ismert fejleményei támasztják alá az antiszemitizmus mint politikai mozgalom megjelenésétől az intézményes kirekesztésen át egészen a holokausztig.

Az áttérési mozgalom kvantitatív vizsgálata arra utal, hogy néhány rövid időszaktól eltekintve maguk a zsidók sem forszírozták tömegesen, hogy zsidóként azonosíthatatlanná váljanak. A megkeresztelkedés motivációja persze többféle lehetett,⁴³ ám az bizonyos: az áttérés szükséges feltétele volt annak, hogy valaki teljesen megszabaduljon zsidósága bélyegétől. A konvertita ugyanis azt feltétlenül elérte a zsidótörvények előtti időszakban, hogy ne szembesítsék folytonosan őt és a vele érintkezőket a neve után a hivatalos iratokon jegyzett „izr.” megjelöléssel, zsidóságának nyilvántartása a továbbiakban az emlékezetre volt bízva. Az áttéréssel tehát egyáltalán nem volt biztosított a nyomok eltüntetése, de legalább egy apró esély adódott arra, hogy valaki zsidóságát, mintegy véletlenül, el lehessen felejteni. Ezek után nézzük meg, hányan kívántak élni a lehetőséggel, hogy zsidó múltjuk esetleg láthatatlanná váljon. Nos, a megkeresztelkedő magyarországi zsidók száma nemzetközi összehasonlításban szerény volt. Az esetszám csak közvetlen vészhelyzetek esetén ugrott meg, tehát a fehérterror idején, a harmincas évek második felében és a zsidótörvények idején kellett csak évente ezer főt meghaladó tömeg megkeresztelkedésével számolni Magyarországon, máskülönben ezek száma elmaradt a névmagyarosítások, vegyes házasságok számához és a nyelvi magyarosodás mértékéhez képest.⁴⁴ Vagyis közvetlen (élet)veszély híján a zsidók nagy többsége sem ambicionálta, hogy észrevétlenül elvegyülhessen a többiek között.

⁴¹ Például BAUMAN, (1989). 61.

⁴² Például FENYVES, 2010. 216–261.; BOLGÁR, 2008.

⁴³ Először is ne feledkezzünk meg arról a lehetőségről, hogy a keresztelkedés az, aminek látszik, a vallásos meggyőződés változásának rögzítése. Mindazonáltal fennáll a gyanú, hogy – akárcsak manapság – a hajdani vallásváltások bizonyos hányada mögött nem hitbeli változásokat kell keresni, hanem egyszerűen a vegyes házasság lehetőségét a polgári házasság bevezetése előtt (WELKER, 2007. 103–104.; VOLKOV, 2006. 258.), majd az egyházi esküvő, a templomi ceremónia iránti igény kielégítéséhez volt szükséges a zsidók és keresztények közti házasságoknál. Vagyis a kitérések jelentős része társadalmi jelentését nézve minden bizonnyal egyenértékű volt egy polgári vegyes házassággal. A konverzió lehetséges motivációit körüljárja KONRÁD, 2014. 69–181.

⁴⁴ DON-MAGOS, 2006. 29–34.; KARÁDY, 1997d. 132–142.; KARÁDY, 2000. 82–90.; KARÁDY, 2001f.; KONRÁD, 2014. 205–216., 224–242.; WELKER, 2007.; ZEKE, 1990. 194–195.

Bizonyos esetekben, érdekes módon, a zsidók megkülönböztethetőségét épp kulturális hasonulásuk termelte újra. Izgalmas példája ennek a névmagyarosítás, aminek következtében a kérelmezőknek szépen csengő magyar nevük lett, csak hogy a névváltoztatási mozgalom vizsgálói arra lettek figyelmesek, hogy a zsidók sok esetben olyan neveket választottak, amilyen csakis őket jelölte, így az felismerhetőségüket rögzítette.⁴⁵ A kérdés kutatói érzékelhetően a kérelmezők szándékára vezetik vissza ezt a jelenséget, úgy vélik, az identitás „fű alatti” őrzésének és jelzésének óhaja áll a háttérben. Én elképzelhetőnek tartom, hogy a családnév választásában éppen olyan öntudatlan divatok érvényesültek, mint amilyenek a keresztnevek adásában mindmáig. Azaz a névmagyarosítók csak szerettek volna valami igazán szép, igazán egyedi nevet találni maguknak, aminek magyarságát senki nem kérdőjelezheti meg. Aztán később kiderült, hogy sokan ugyanazt gondolták roppant eredetinek odahaza, így az új név gyakoriságával (esetleg „túlzottan” sikerült magyarságával) igazából nem el-, hanem épp leleplezte viselőik zsidóságát.⁴⁶

Végül szeretnék egy olyan esetet megemlíteni, amely a zsidóság levetkezhetetlenségét már-már emberi ésszel fel nem érhető törvényszerűségként tárja elénk. A Karinthy család esetére gondolok. A familia erőfeszítéseit zsidó eredetének elkenődésére a történetírás alaposan dokumentálta.⁴⁷ Karinthy Frigyes atyja, Karinthy József lehetőleg minden nyomot elsepert, ami a család zsidó múltjára emlékeztethetett volna. Az újabb generációk viselkedése pedig a titkolózás és a tényleges tájékozatlanság keverékeként írható le. Karinthy Frigyes például interjút adott a cionista *Zsidó Szemlé*nek 1926-ban zsidókérdés-tárgyban, de semmilyen kapcsolatba nem hozta magát a zsidókkal, végig többes szám harmadik személyben beszélt róluk.⁴⁸ Néhány évvel ezelőtt azonban két történész, egymástól függetlenül, feltárta a család származását,⁴⁹ majd Karinthy Márton megírta azt.⁵⁰ Karinthyék sztorijában az a megdöbbentő, hogy bár úgy egy bő évszázadra sikerült eltitkolnia Karinthy Józsefnek az őket a zsidósághoz kapcsoló tényeket, a felejtési stratégia mégis teljes kudarcba fulladt. Ugyanis már a felfedezést megelőzően sem volt se szeri, se száma azoknak az értelmiségieknek, íróársaknak, antiszemitaáknak, akik Karinthy Frigyeset minden kézzel fogható bizonyíték nélkül, magától értetődően zsidónak

⁴⁵ KARÁDY, 2001a. 150.; FENYVES, 2009. 144–147.; KARÁDY, 2009. 51–52.; KOZMA, 2009.

⁴⁶ Egy fikciós példát tudnék hozni arra, hogy a névmagyarosítás igenis képes szándékolatlanul, mégis egyértelműen leleplezni a névviselő zsidóságát: Mikszáth Kálmán *Új Zrínyi*ájában szerepel Zrínyi Mór, az Első Magyar Földtehermentesítő Bank- és Biztosítóintézet végsőkig lojális, Mikszáth által élcslapi zsidó külleműnek bemutatott biztosítási osztályvezetője. Abban a jelenetben, amelyben először találkozik a bank elnökével, a föltámadott szigetvári hőssel, Zrínyi Miklóssal, Zrínyisége (na és persze Mórása) minden szereplő, valamint a mintaolvasó előtt egyértelmű és komikus jele a zsidóságának, csakis a régmúltból idecsöppent Zrínyi Miklósban merül fel, hogy talán mégsem halt ki a famíliája, és utódjába futott bele (MIKSZÁTH, (1898). 101.). A hasonlóan komikus, épp az új vezetéknev patinájánál, illetve a vezetéknev és az utónév közötti feszültségnél fogva leleplező erejű névmagyarosítások (Hunyadi Áron, Zrínyi Pinkász) megfigyelhetők az élcslapok fiktív zsidó figuráinál is (TAMÁS, 2014. 219–222.).

⁴⁷ LUGOSI, 2008.; LUGOSI, 2009a.

⁴⁸ VÁNDOR, 1926.

⁴⁹ Felfedezésüket itt publikálták: MERÉNYI-METZGER, 2003.; LUGOSI, 2009b. 7–12.

⁵⁰ KARINTHY, 2003. 313–351.

tartották, írásművészetét pedig a zsidó irodalom gyűjtőnév alá sorolták,⁵¹ miközben maga a család is „mindig sejtette” zsidóságát.⁵²

Aszerint tehát, amit a történetírás feltárt, a zsidók keveredtek a többségi társadalommal (azaz kapcsolataik sűrűsödtek, köteleik szorosabbá váltak a nem zsidókkal, kultúrájuk pedig hasonult a külvilágéhoz), de nem oldódtak fel benne, továbbra is nyilvántartották ki zsidó és ki nem az. A történészeknek és társadalomtudósoknak azonban különös a viszonyuk ehhez a kutatásaik alapján kirajzolódó képhez. Bizalmatlanok vele, nem igazán hisznek a saját szemüknek. Jellemző, hogy paradoxonnak ítélik, logikátlannak érzik, furcsaságot látnak benne, tanácstalanul állnak előtte. Karády Viktor például így fogalmazott: „a teljesen magyar kultúrájú és nemzeti érzelmű zsidóság továbbra is nem jelentéktelen (a fehérterror és a fasizálódás alatt gyilkossá fokozódó) megkülönböztetés tárgya maradt, s így szükségszerűen megőrizte különállásának tudatát. Ezt tekinthetjük a magyar zsidó asszimiláció első ellentmondásának.”⁵³ Jakov Katz ugyanezt a jelenséget „paradox állapotnak” nevezi.⁵⁴ Hanák Péter is úgy vélte, a teljes feloldódás elmaradása valamiféle abnormális állapot volt: „»normális« körülmények között azonban a folyamat a beolvadás felé tendál.”⁵⁵ Mintha úgy vélnék, a keveredés oldódás nélkül ellentmondana a józan észnek. Mintha az lenne a természetes, hogy minden közeledés egy lépés lenne az azonossá válás felé. Mintha törvényszerűnek gondolnák, hogy az összeszövődésnek, kulturális hasonulásnak előbb-utóbb szükségképp nyomtalan felszívódásba kellene torkollnia, és ennek elmaradása szembefordulás a történelem mozgásirányával. Mintha azt mondanák a tudósok: így volt, holott nem lehetett volna így. A kutatók tehát pontosan tudni vélik, mi kellene legyen az interetnikus érintkezések kimenetele, a teljes beolvadást tekintik szabálynak.⁵⁶ Vagyis annak például, hogy a zsidók megtanultak magyarul, megismerték a magyar nemzeti irodalmat, vegyesházasságokat kötöttek stb. – felfogásuk szerint – az volt a célja, értelme, hogy a zsidók végül nyom nélkül belesimuljanak a nemzetbe.⁵⁷ Az értelmezési keret tehát teleologikus, ám a zsidók esetében a történelem mégsem halad a célja felé, és nem világos, ők vajon miért nem érkeztek be a célállomásra, miért rekedtek meg metoikoszságukban.

⁵¹ Például Karinthy Frigyes neve szerepelt azoknak a zsidó íróknak az 1944 júliusában kiadott jegyzékében, akinek a műveit be kívánta az államhatalom zúzni (LUGOSI, 2008. 67–68.). A szép-irodalmilag legrangosabb példa minden bizonnyal Tamási Áron cikke a *Brassói Lapok*ból. Tamási Karinthy Frigyest a „körúti írók” közé sorolta, akinek egyetlen keserves istene a pénz, valamint „litoán írónak” minősítette – ha jól értem, ez egy eufemizmus a galíciánerre –, akinek „a magyar föld porától sohasem dugult bé az ő lelki orralika” (TAMÁSI, 1930.). Jóval később Hanák Péter és Lackó Miklós (HANÁK, 1999. 228., LACKÓ, 2005. 283.) a magyar nemzeti kultúrához adott zsidó hozzájárulásként számolta el Karinthy Frigyes tehetségét.

⁵² KARINTHY, 2003. 338.

⁵³ KARÁDY, 1997d. 120–121.

⁵⁴ KATZ, 2005. 36.

⁵⁵ HANÁK, 1974. 519., 532. Lásd még HANÁK, 1984. 360–362. Érdemes még idézni Kovács András jelenkorra vonatkozó szavait: „a mai Magyarországon élő zsidóság legnagyobb része paradox helyzetben van. Az elmúlt évszázad [ti. a 19. század] során elvesztette a zsidó valláshoz, zsidó hagyományokhoz való kötődését, nem alakított ki nemzeti, nemzetiségi vagy kisebbségi tudatot, de a környező társadalom ennek ellenére csoportként tartja számon, és bizonyos társadalmi konfliktusokban ön maga számára is »vonakoztatási csoportot« jelent.” (KOVÁCS, 2008b. 60.)

⁵⁶ Normativitása miatt kritizálja a zsidók és nem zsidók egymáshoz alkalmazkodását vizsgáló társadalomtudományi diskurzust FRANKEL, 1992. 21–23., 31.; GERŐ, 2005a. 70–72.; GERŐ, 2005b. 62–75.; GERŐ, 2005c. 101–105.; GYÁNI, 2013.; KOVÁCS, 2008a.; KOVÁCS, 2008b.; KOVÁCS, 2002.; VOLKOV, 2006. 202–203.

⁵⁷ Vö. KOVÁCS, 2002. 201.

Ennek a tanácstalanságnak az alapjai mélyen gyökereznek, a gyökerek behálózzák a tudomány szóhasználatát is. Arra gondolok, hogy a folyamat beteljesülésének, vagyis a teljesen azonossá válásnak és annak az útnak, amelynek oda kellene vezetnie, rendszerint nincs külön neve.⁵⁸ A kutatók a keveredés és az oldódás jelenségét nem különböztetik meg egymástól, mindkettőt asszimilációként emlegetik. A teleologikusság tehát úgy nyilvánul meg a nyelvezetben, hogy a cél jelölője jelöli egyúttal a teljes odavezető utat is, ami igencsak megnehezíti annak a dolgát, aki egy olyan nép sorsát akarja interpretálni, amely ugyan haladt, de nem ment végig ugyanezen a pályán. Mintha a futballt gólnak hívnánk, majd a sportriporternek el kellene mondanania, hogy a mérkőzés 0:0-ra végződött. A szokásos fogalomhasználat tehát eleve megnehezíti, hogy a tudósok leleményüket, vagyis azt, hogy a zsidókat számottevő beilleszkedési teljesítményük ellenére is megkülönböztették, jelentéssel ruházzák fel.

Erre a helyzetre a kutatók kétféleképp reagálnak. Egyes szövegekben a zsidók zsidóságának gondos nyilvántartására nem kapunk magyarázatot, hanem inkább mint a későbbi tragédia előzményeként szolgáló adottság kap szerepet a jelenség. Másutt a kézenfekvő megoldással találkozunk, hogy az antiszemitizmust/ antimodernizmust teszik érte felelőssé a szerzők.⁵⁹ Úgy is mondhatjuk a Zygmunt Bauman révén ismertté vált kifejezést használva: úgy vélik, hogy az alloszemitizmus (tehát az a meggyőződés, hogy a zsidók egészen másfajta, mint a nem zsidók, és így leírásukra, értelmezésükre, kezelésükre a szokásos fogalmak és eljárások alkalmazhatatlanok)⁶⁰ antiszemitizmusból táplálkozott.

A forgalomban lévő megokolással szemben azonban felvethető, hogy ha a zsidóságmegmaradást az antiszemitizmus elterjedtségének számlájára írjuk, miként mehetett végbe a zsidóellenesség dacára az a jelentős közeledés, összefonódás a felek között, amiről fentebb szó volt? A tanácstalansággal kapcsolatban pedig azt javaslom, a zsidó be nem olvadás rejtvényét tekintsük csak megoldatlannak, ne megoldhatatlannak! Kísérreljünk meg új utat keresni, megtenni az első lépéseket ahhoz, hogy kidolgozzunk egy magyarázatot, illetve alternatív magyarázatot arra, hogy sok zsidó tettei, viselkedése, gondolatai, kultúrája, kapcsolatai olyanok voltak, mint bárki másnak, mégis töretlenül különállóként tartották őket számon! Rá kívánok mutatni, hogy a jelenség hátterében nem feltétlenül szükséges zsidókkal szembeni ellenérzéseket keresnünk.

Ezt a célt úgy tervezem elérni, hogy kipróbálom a jeles 20. századi társadalomfilozófus, Ernest Gellner sokakat inspiráló és sokak által kritizált nacionalizmuselméletét. Úgy vélem, a forgalomban lévő nacionalizmuselméletek közül ebben problematizálható az előttünk heverő tárgy, vagyis hogy valakik elsajátítják egy nemzet kultúráját, mégis más néven nevezik őket, mint amivel a nemzetet jelölik. Amire vállalkozom, az több Gellner gondolatainak értelmezésénél (ezzel ugyanis még nem volnánk kiegészítve). Inkább úgy mondanám: megpróbálok belépni abba a gellneri világba, amelynek a viszonya a valósághoz – ezt el kell ismernünk – nincs megnyugtatóan tisztázva, és igyekszem először megkeresni, majd megfigyelni benne a zsidókat. Arra kérem az olvasót, tartsa észben, hogy amit olvasni fog, az ugyan remélhetőleg egy Gellner elméletéhez hű magyarázata lesz a zsidóságmegmaradás

⁵⁸ Pontosan ugyanezt figyelte meg VOLKOV, 2006. 203.

⁵⁹ Utóbbira lásd például HANÁK, 1984. 374.; GYÁNI-KÖVÉR, 1998. 187.; SZABÓ, 2008. 120–125.

⁶⁰ BAUMAN, 1998. 143–144.

törvényének, ám egyelőre csupán gondolatkísérletről van szó, annak is ideiglenes és kezdetleges állapotáról. A kifejtendő magyarázatot ugyanis írásom nem kísérli meg empirikusan bizonyítani, nem törekszem szisztematikusan kideríteni, érvényes-e Gellner műveinek univerzumán kívül is, legfeljebb igyekszem történeti példát rendelni azokhoz a mozzanatokhoz, amelyekhez tudok, néhány ponton összekapcsolom a gondolatmenetet a külvilággal.

A zsidók helye Gellner nacionalizmuselméletében

Gellner több művében különböző változatokban olvasható fejtegetése⁶¹ két szint között liftezik. Az egyikben a nacionalizmust taglalja, úgy értem, a nemzeti érzületet, azt, ami a nacionalisták – különben Gellner szerint eléggé szűkös – fejében van. A másik szinten azok a tágas gazdasági-társadalmi feltételek helyezkednek el, pontosabban ezeknek megváltozásai, amelyek megalapozták a nacionalizmus kialakulását, olyan körülményeket biztosítottak, amelyek között a nemzeti eszme, ez az egyetemesen elterjedt provincializmus sikeres lehetett. Szóval a másik szinten egészen egyszerűen a modernitás foglal helyet. Gellner nem gyötri magát azzal, hogy elmagyarázza nekünk, olvasóknak, miért épp egyik vagy másik szintről kezd el értekezni. Ebből azonban nemigen adódik bosszúságunk, hiszen amit elmond a két szintről, az nagyon is egymásba illeszkedik, egymást feltételezi.

Én azonban szeretnék rámutatni Gellner elméletében egy olyan vonására a nacionalizmusnak, amely egyáltalán nem következik a gazdasági-társadalmi körülményekből, a modernitás nem követeli meg. Röviden: a nacionalizmus szintjén aggályos, ha valaki nem része a nemzetnek az ország lakói közül, a másik szinten azonban a zavartalan működés szempontjából édes mindegy, hogy a nemzet tagjainak elismertek-e vagy sem azok, akik a dolgukat végzik. Ez a két szint közötti diszkrepancia Gellner számára közömbös, nyilván ezért is nem tűnik fel neki. Nekünk azonban döntő, mert úgy vélem, ez lehet a kulcs a zsidó különállás (és az emiatti rosszallás, értetlenség), tehát a metoikoszi helyzet magyarázatához, úgyhogy igyekszem kibontani Gellner munkáiból iménti tételemet.

Először vizsgáljuk meg, hogyan viszonyul egy nacionalista – hadd fogalmazzak így – a másmyenekhez, úgy értem azokhoz, akik a nemzettől megkülönböztettek, mint a zsidók. Induljunk ki abból, hogyan határozza meg a nacionalizmust Gellner után a magyar fordító a fő műnek, *A nemzetek és a nacionalizmusnak* mindjárt a legelején: „a nacionalizmus elsősorban olyan politikai alapelv, amely a politikai és a nemzeti egység tökéletes egybeesését vallja. [...] A nacionalista érzelem ennek az alapelvnek a megsértése miatt érzett harag, vagy az ennek beteljesülésekor átélt elégedettség.”⁶² Érdemes pontosításért az angol eredetihez fordulni, mert az világosabb. Gellner ugyanis nem azt mondja, hogy a nacionalista azt tartja, amit az első magyar mondat jelent, vagyis hogy a nemzet és a politikai egység, tehát az állam egybeesik, hanem azt, hogy egybe kellene esnie.⁶³ Gellner felfogása szerint tehát egy nacionalista akkor érez kielégülést,

⁶¹ GELLNER, 1965. 147–178.; GELLNER, 1995.; GELLNER, 1997.; GELLNER, (1983).

⁶² GELLNER, (1983). 11. Kiemelés az eredetiben.

⁶³ „Nationalism is primarily a political principle, which holds that the political and the national unit should be congruent.” GELLNER, 1983. 1.

ha (1) egy nemzet minden tagja egyetlen országban él, (2) ugyanakkor abban az egyetlen országban csakis ők élnek, végül (3) a hatalmat az országban ugyanezen nemzethez tartozók gyakorolják.⁶⁴ A nemzetiek szerint tehát másmilyeneknek nem szabad(na) feltűnni a látómezejükön.⁶⁵ Vagy kicsit alaposabban körülírva: ha Gellnernek igaza van, akkor a nacionalista felfogása szerint a történelem értelme nem más, mint a haladás azon ideális állapot felé, amelyben senkit sem ismernek fel a nemzettől különállóként az állam területén.⁶⁶ A nacionalista gondolkodásmód ennek megfelelően teleologikus, hiszen ebben az jelöli ki mindennek a jelentését, hogy milyen viszonyban áll az áhított céllal, az a dolgok létének értelme, hogy elősegítse vagy ne (netán egyenesen gátolja) az állam nemzeti egyöntetűségét.

A nemzeti gondolat megfogánásakor a nacionalista elv feltűnően rosszul érvényesült, a valóság igen távol állt a nemzeti egyöntetűség eszményétől. A történet – legalábbis Európa keletebbi részén – általában valahol ott kezdődött, hogy a nemzeti mozgalom – önképe szerint – a népi kultúrából feltárt (igazából újonnan létrehozott) többek közt egy szövegekörpuszt tájakról és benne hősokról,⁶⁷ amelyben elmesélte magának, hol is van a neki (saját maga által) megígért föld, tehát a majdani politikai egység, az állam, amelynek népességét a nacionalista szerzők természetesen egységesnek ábrázolták.⁶⁸ Szerencsés esetben a nemzeti mozgalom győzött, és birtokba vehette a megálmodott országot.⁶⁹ Csakhogy mindeközben a nemzeti tartalmakkal teleírt területen rendszerint, a róla szóló elbeszélésekkel el-

⁶⁴ A nacionalista szerint „az etnikai határoknak nem szabad áthúzniuk a politikaiakat, valamint és mindezekelőtt” ahhoz ragaszkodik, „hogyan adott államon belül semmiféle etnikai határ ne válassza el a hatalom birtokosait a többi állampolgártól”. GELLNER, (1983). 11. Lásd még GELLNER, 1997. 4.

⁶⁵ Feltehetőleg némelyik olvasóm itt arra jut, hogy akkor abba is hagyhatjuk Gellner elméletének taglalását, hiszen a magyar nacionalista hagyomány nem illik bele ebbe a képletbe, mert az a másmilyeneknek is hagyott helyet a nap alatt, amennyiben egy politikai nemzet részeként tekintett az összes országlakóra. A politikai nemzet koncepcióját többféleképp szokás érteni. Mindenesetre az ellenvetés akkor jogos, ha azt értjük rajta, hogy a magyar nacionalizmus nem várt el sem teljes megkülönböztetethetlenséget, de még kulturális hasonlást sem a nemzeti kisebbségektől, csak is politikai lojalitást a közös államhoz. Nos, azt hiszem, a magyar nacionalista hagyomány egy része ilyenformán valóban kilóg a gellneri modellből. Mégis úgy vélem, folytathatjuk az utunkat Gellnerrel közösen. Egyrészt ugyanis a megelégedés a politikai azonosulással egyáltalán nem volt általánosan a magyar nacionalizmus sajátja, hanem a 19. századi liberális nacionalisták egy részét jellemezte csupán. (A kép annyira vegyes, hogy a 19. századi magyar nacionalizmusról olyan kép is rajzolható, amely szerint az az ideális példája Gellner elméletének. Lásd erre CONVERSI, 2007. 374–375.) Másrészt és főleg a zsidók beilleszkedéséről szóló diskurzusban nyoma sincs ennek az engedékenységek. Egyetlen olyan magyarországi szövegről sem tudok, amely a zsidók betagozódásán egyszerűen a politikai lojalitásukat értette volna, így a zsidó beilleszkedés magyarországi tárgyalása igenis jól passzol a nacionalizmus gellneri modelljébe.

⁶⁶ Vö. GELLNER, (1983). 18., 73–76.

⁶⁷ Lásd Lászlófi Viola tanulmányát e lapszámban.

⁶⁸ Arról, hogy a nacionalista szerzők csak a nemzethez tartozókat vették észre vagy legalábbis őket tekintették főszereplőnek, a másmilyeneket pedig csak afféle statisztának, lásd a dualista korszak történelemtankönyvei kapcsán Tarafás Imre tanulmányát e lapszámban.

⁶⁹ GELLNER, (1983). 78–84., 126–127.; GELLNER, 2004a. 75–76. – A nacionalizmusok indulása Gellnernél emlékeztet arra, ahogy Miroslav Hroch leírta a közép- és kelet-európai, elnyomott népek nemzeti mozgalmainak kezdeti szakaszát, amikor értelmiségiek etnográfiai ábrándozásai/kutatásai során kezd körvonalazódni a nemzet, és erre alapozva fogalmazza meg a mozgalom a következő szakaszban politikai követeléseit (HROCH, 1985. 22–24.; HROCH, (1993). 5–7., 11.). Gellner reakcióját Hroch periodizációjára lásd GELLNER, 1995a. 190–191.

lentétben, hemzsegték az olyanok, akik semmiképp nem tűntek a nemzet részének. Az ő sorsuk roppant szomorúan alakult. Létük ugyanis haladéktalanul intézkedéseket igényelt. Nekik el kellett (volna) tűnniük a föld színéről, na de legalábbis a nemzet anya- vagy apaföldjéről:⁷⁰ a nemzet összeszedte erejét, hogy elpusztítsa a másmyeneket a jogos tulajdonának érzett országban. Ennek egyik módja a megölésük volt. Ilyen drasztikusan a nacionalisták jellemzően azokkal bántak, akikben kifejezetten a nemzet belső ellenségét fedezték fel, és ez ugyebár 20. századi eljárás volt. A másik, ugyancsak a 20. századra jellemző lehetőség az volt, hogy kisöprik a másmyeneket a haza területéről áttelepítéssel, lakosságcserével. A tisztogatás azonban jobbra emberségesen is megoldható volt. A nacionalista elv érvényre jutásához ugyanis a másmyeneket – jellegzetesen 19. századi megoldással – elég volt fogalmilag halálra ítélni, biológiai életüket tovább folytathatták, csak azt kívánták meg, hogy záros határidőn belül változzanak meg, többé ne lehessen megkülönböztetni őket a nemzettől.⁷¹ A teljes beolvadást várták tehát el tőlük, amit (és az odavezető utat) a nacionalista politikai szótárban az asszimiláció címszó jelölt.⁷² Ettől fogva a nacionalisták mindent, ami a másmyenekkel történt ehhez a várokozáshoz képest, a nacionalista teleológia szűrőjén keresztül interpretáltak, így bármely közeledést a másmyenek és a nemzet között a beolvadás lépcsőfokaként értékelték. Nagyon jól kifejezi ezt a magyárosodás szó.

És ha visszagondolunk arra, hogyan beszéltek az utóbbi másfélszáz évben Magyarországon a zsidók beilleszkedéséről, azt mondhatjuk, a nacionalizmus gellneri modellje ebben az esetben kiállja az empirikus próbát. A kérdést tárgyaló szerzők – láttuk – mást és mást mondtak, de most már azt is láthatjuk, hogy mindahányan abból a szellemi háttérből származtatták következtetéseiket, amit Gellner munkáiból kihámoztunk, mondhatni gellneriánus nacionalisták (asszimilacionisták) voltak. A 19. századi közfelfogást példázók (Beksics Gusztáv, a *Borsszem Jankó* szerkesztősége, illetve Acsády Ignác) azért voltak olyan lelkesültek a zsidók nemzeti buzgalma, névmagyárosítása, úgyszólván bármely megmozdulása miatt, mert nacionalistaként pontosan megjósolható volt számukra, mihez visznek közelebb ezek a lépések. Ezek a férfúik úgy érezték, már csak egy kicsit kell türelmesnek lenniük, és a zsidókat mindenki magyarként fogja csakis számon tartani, nemzeti érzésük hamarosan kielégül. Szekfú Gyula és Ágoston Péter ezzel szemben azért voltak majd negyven évvel később olyan mérhetetlenül csalódottak, mert már világossá vált számukra, hogy nem teljesedett be a zsidók nyom nélküli magyarrá válása. Hiszen ezek a szerzők is pontosan úgy értelmeztek minden korábbi gesztust, ahogy Beksicsék, tehát magyárosodásként, ám a beteljesülés mégis elmaradt. Következésképp csakis az történhetett Szekfúék nézőpontjából, hogy a zsidó beolvadási szándékok felületeseek, a lelkesedések álságosak, a szavak hazugok voltak (a felajzott liberális nacionalisták

⁷⁰ Hacsak a másmyenek el nem határozták magukat arra, hogy ők is létrehoznak egy vagy több különbejáratú nacionalizmust, és sikerült legyőzniük azt a másik nacionalizmust. Akkor viszont annak a másik nemzetnek kellett eltűnnie a föld színéről, szóval kezdődött minden előről.

⁷¹ GELLNER, 2004a. 58–70. *A nemzetek és nacionalizmus* ezt „a viharos újrendeződési időszakot” jóval szegénylősebben így írja le: „addig módosították a politikai vagy a kulturális határokat, illetve akár mindkettőt, amíg meg nem feleltek a nacionalizmus új alapkövetelményének” (GELLNER, (1983). 57.).

⁷² Az asszimiláció fogalmának történetére a nacionalizmus kontextusában lásd BAUMAN, 1993. 102–107. Általában BICZÓ, 2004. 21–28.; BICZÓ, 2009. 37–53.

pedig naivak). És úgy tűnik, a 20. századi és jelenkori történészek ugyancsak a nacionalista várakozásoknak megfelelően kalibrálták mércéjüket, ezért nincs náluk külön *terminus technicus* az etnikai oldódásra és keveredésre, ugyanebben a nacionalista logikában észlelték furcsaságnak a zsidók megkülönböztetésének fennmaradását szerfelett sikeres kulturális hasonulásukhoz és betagozódásukhoz képest.

A diskurzus résztvevőit tehát kivétel nélkül az ugyanazság esztétikumában gyönyörködő nacionalizmus befolyásolta, és ennek megfelelően mindahányan asszimilációországban éltek: a teljes egyöntetűsége vonatkozó vágyaikon, várakozásaikon szűrték át tapasztalataikat, számukra minden az asszimilációs koordináta-rendszerben kapta meg az értelmét, amelyben a „magyarságnövekedés” „másságcsökkenéssel” jár. És ebben a koordináta-rendszerben a zsidók csakis asszimilálatlan asszimilánsokként határozhatók meg, „úgy asszimilálódnak, hogy megmaradnak zsidónak”,⁷³ ennek pedig az égvilágon semmi értelme. Nacionalista szemszögből tehát nem értelmezhető a zsidók és keresztények oldódás nélküli keveredése, azaz a zsidóságmegmaradás törvénye. Innen nézve a jelenség valóban megoldhatatlan rejtvény. A magyar kultúrájú, folyton magyarokkal érintkező, mégsem magyar zsidó pedig nem létező „állatfaj”. Úgy látszik tehát, hogy hiába vette mindenki természetesnek, hogy a nacionalizmushoz képest kell olvasni a zsidók metoikoszságát, nekünk más kontextusba helyezve kell megértenünk.

Talán a másik szinten, a modernitás szintjén majd sikerrel járunk. Bontsuk ki tehát Gellner írásaiból, melyek voltak azok a nagy gazdasági és társadalmi változások, amelyek megágyaztak a nacionalizmusnak, és figyeljük meg, hogyan illeszkedhettek ebbe a keretbe a más milyenek. Talán segít hozzáférni Gellner mondanójához, ha előbb felidézünk egy régebbi, de Gellnerével rokonítható logikájú társadalomelméletet. Kézenfekvő lenne a Gellner által megnevezett gondolkodókat⁷⁴ szóba hoznom. Vagyis Adam Smith-t, akinek a munkamegosztásról, illetve a termelékenységnak a munkamegosztás kidolgozásából eredő növekedéséről alkotott felfogása meghatározó Gellner számára,⁷⁵ és Émile Durkheimet, akinek *A társadalmi munkamegosztásról* című műve segít Gellnernek saját pozíciója meghatározásában.⁷⁶ A következőkben mégis egy olyan – igen divatjamúlt – társadalomelméleti klasszikuséhoz hasonlítom Gellner teóriáját, aki láthatólag nem foglalkoztatta őt, egyetlen egyszer sem hivatkozott rá, legfeljebb Durkheimen keresztül gyakorolt rá hatást.⁷⁷ Herbert Spencerre és organicista szociológiájára gondolok.⁷⁸

Spencer az 1870-es években a *Principles of Sociology* című művének első kötetében következetesen végigvitte az organicista analógiát, tehát megkísérelte a társadalmat élő szervezet mintájára értelmezni, amelyben a kisebb egységek speciális funkciókkal rendelkeznek.⁷⁹ Ez a különбözés Spencernél az analógiának megfelelően nem elválasztja, hanem összetartja a kisebb egységeket, hiszen azok együttműködésre

⁷³ VAJDA, 2006. 116.

⁷⁴ GELLNER, 1995b. 202–211.; GELLNER, (1983). 38., 41.

⁷⁵ SMITH, (1776). 15–34.

⁷⁶ DURKHEIM, (1893). Gellner viszonyára Durkheim művéhez lásd GELLNER, (1983). 41.

⁷⁷ Spencer Durkheimre gyakorolt hatására lásd NÉMEDI, 1996. 45–77.; NÉMEDI, 2001. 411–412.

⁷⁸ Gellner viszonyára az organicista társadalomelméletekhez lásd GELLNER, 1974. 140–147.

⁷⁹ SPENCER, (1876).; COLLINS, 1903. 441–458. – A spenceri szociológia organicizmusának tárgyalat vonatkozásaihoz lásd PÁL, 1997.; PÁL, 1999. 175–179.; PÁL, 2001. 221–224.

kényszerülnek, mintegy egymásra szorulnak, munkamegosztás alakul ki közöttük. Azt hiszem, ez eddig nem több annál, mint amit az antikvitásig visszavezethető organicista szemlélet kidolgozott (gondoljunk például Menenius Agrippa közismert meséjére vagy a középkori politikai testmetaforákra⁸⁰). Az viszont feltétlenül jelentős fejlemény, hogy Spencer az organicista felfogást összedolgozta az evolucionistával. Eszerint a társadalom működésének a funkciók differenciáltsága nem egyszerűen módja, hanem fejlődési iránya is: a társadalomszervezet egyre bonyolódik, a homogenitástól a heterogenitás felé halad, azaz a tudások specializálódnak, a munkamegosztás elmélyül, az egymásrautaltság nő, és ezzel a társadalmi kohézió erősödik. A különeműség fokozódása végső soron integrál. Az evolúció tehát „*változás a határozatlan, inkohere ns homogenitástól a határozott, koherens heterogenitás felé*”,⁸¹ így válik a társadalom egyre magasabb szintű „élőlénnyé”.

Spencernek két megfigyelése segíthet még minket Gellner elméletéhez közelebb. Az egyik az a tétele, miszerint a szervezet komplexitásának fokozódása nemcsak a szervezetet összetartó erő növekedéséhez járulhat hozzá, hanem az egész szervezet méretének gyarapodását is lehetővé teszi, voltaképp ez az értelme a társadalmi kohézió növekedésének. Vagyis, amint a meglehetősen egyszerű működésű papucsállatka jól észrevehetően kevésbé megtermett a sejtjeinek összetett együttműködésével büszkélkedő elefántnál, úgy az emberi társadalmakat is bővülésre teszi képessé a kölcsönös függőségek sűrűsödése: „*nagy alak eléréséhez nagy bonyolultság szükséges*”.⁸² Végül Spencernek arra a felismerésére utalnék, amely abból indul ki, hogy az élő szervezet és a társadalomszervezet között van egy fontos különbség: előbbi sejtjei össze vannak növe, utóbbié között viszont távolság van. Spencer úgy okoskodott, hogy a társadalom tagjai képesek áthidalni ezt a távolságot „*érzelmek és gondolatok jelei*” segítségével. Vagyis az emberi társadalom komplexitása csak abban az esetben képes integráló erőként működni és ezáltal növekedést gerjeszteni, ha tagjai között kommunikáció van. Spencer nem mondta ki, de igen közel került annak belátásához, hogy az információáramlás csak akkor lehetséges, ha a jelek egyezményesek. Vagyis a funkciók sokféleségéhez szükség van a kultúra egyféléségére.⁸³

Ha Gellner nem is gondolt Spencer társadalomelméletével, nagyon hasonló megfontolásokra építette a sajátját úgy száz évvel később. Ám Gellner a spenceri élő szervezet/társadalom analógiából leszűrhető ismereteket nem általános fejlődési törvényként fogta fel, hanem voltaképp Spencer idejének, vagyis a nemzetek korának, a modernitásnak a sajátos társadalmi működésmódjaként értette meg. Gellner teóriája azonban végső soron mégiscsak azon alapszik, amire Spencer is ráérzett, tudniillik hogy a munka és a kultúra (értsd: „*gondolatok, jelek, gondolattársítások, viselkedési és kommunikációs minták rendszere*”)⁸⁴ szoros kölcsönhatásban áll egymással: ahol az egyik sokféle, ott a másik egyféle.

Először figyeljük meg a régi világot, a premodern állam álmos agrártársadalmát,

⁸⁰ LE GOFF, 2005.

⁸¹ SPENCER, (1862). 380.

⁸² COLLINS, 1903. 444.

⁸³ Spencernek a katonai és ipari társadalom közötti megkülönböztetése (SPENCER, 1919.; COLLINS, 1903. 453–457.) már nem állítható párhuzamba Gellnernek az agrár- és ipari társadalom közötti megkülönböztetésével.

⁸⁴ GELLNER, (1983). 18.

amit Gellner csak Agráriának nevez.⁸⁵ Ezt a munka egyneműsége és változatlan-sága jellemezte: majd mindenki paraszt volt egész életében, mégpedig ott, ahova született, aztán leszármazottai is azok lettek. A munkamegosztás tehát kezdetleges volt, a termelés alacsony szinten stagnált, a méret növekedéséről szó sem lehetett. Az egymásrautaltság ilyen körülmények között csekély mérvű volt, valamint szinte hiányzott a mobilitás, vagyis a kommunikáció szerepe értelemszerűen szerénynek adódott, ezért nem is volt szükség a jelek sztenderdizálására. Így párosult a szakosodás csökevényessége a munkában roppant kulturális diverzitással. A nyelvek érthetősége, mondhatni, egy-egy falu határáig terjedt, a jelek megértésének kulcsa a kontextus ismerete volt. Ez a mormogások, jelentésteli hallgatások és vállrándítások világa volt.⁸⁶

Agrária lakóinak szerény hányada azonban nem élelemtermeléssel foglalta el magát, hanem igenis valamilyen speciális (igazgatási, katonai, papi, kézműves, kereskedelmi) funkciót töltött be. Egyes agrárcivilizációkban így akár igen összetett, ám rendkívül merev munkamegosztás alakulhatott ki: a mesterségek egymástól élesen elkülönültek, elmélyült szakismereteket igényeltek, így gyakorlóik érthetően élethosszig ugyanazt a feladatot látták el, sőt lehetőleg utódaik is, ráadásul az egyes funkciókat jól látható és bajosan átléphető kulturális választóvonalak határolták. Ebben a szűk, szakosodott rétegben találjuk a magaskultúra szakértőit, az írástudókat is. A betűvetők féltve őrizték tudásukat, eszük ágában sem volt terjeszteni, közérthetővé tenni azt. Sőt, igyekeztek titkosítani, szigorúan elválasztani a köznép alacsony kultúrájától. A magaskultúra utánzására tett kísérleteket egyenesen szankcionálandó bárdolatlanságnak tartották.⁸⁷

Gellner modern, nemzeti államában viszont minden éppen fordítva van: majd-hogynem mindenki más-más tevékenységet végez, „mindenki specialista”,⁸⁸ innováció innovációt követ, ezért jellemzően egyetlen embernek is különböző helyeken, különböző feladatokat kell ellátnia életútja során, leszármazottainak meg pláne, mivel nagy a rendszer rugalmassága, viszont uniformizált a kultúra. Ha meggondoljuk, az előző állapothoz képest mindkét fronton, a munkában és a kultúrában is olyan változás történt, ami mindenkitől komoly erőfeszítést, tanulást igényel. Szóval a modernitás – már ha olyan, amilyennek Gellner festi – rendkívül kellemetlen dolognak tűnik. A modern ember gyomra görcsbe rándul az újabb és újabb vizsgabizottságok előtt. Alighogy berendezkedett valahol, máris cipekedhet a következő költözés miatt. A jovialis földesúr helyét átveszi a kekec főnök. Legfőképp pedig új munkaetika alakul ki: a léhűtés elveszti premodern dicsfényét, és már csak a jól megérdemelt pihenést szabad büntudat nélkül élvezni. Vagyis a semmittevés ettől fogva csak akkor legitim, ha előzőleg halálosan elfáradt az ember. Más esetben

⁸⁵ Például GELLNER, 1997. 95–96.

⁸⁶ Nehéz a gellneri premodern emberről nem Móricz Zsigmond pusztai embereinek a modern, városi (és nemzeti) olvasó számára szoroson véve értelmezhetetlen tömörségű párbeszédeire aszociálni, amelyekben a szavak csak nagyon keveset tesznek hozzá a mondandóhoz. Vagy gondoljunk a *Barbárokban* Bodri juhász jellemzésére, aki „nem volt beszélő ember”, „hallgató ember vót”. MÓRICZ, (1931).

⁸⁷ Agrária jellemzésére lásd GELLNER, 2004a. 46–52.; GELLNER, (1983). 19–31., 39–41., 52., 85., 131–133., 141., 176.; GELLNER, 1995b. 196–197.; GELLNER, 1997. 15–24.

⁸⁸ GELLNER, (1983). 178.

diszkrétén kell eljárni.⁸⁹ Vajon miért vállalják az emberek a modernitás gyötrelmeit? Gellner szerint a folyamatos bővülés (reménye) legitimálja a kínszenvedéseket. Az tehát, hogy – terv szerint – minden egyes évben bővül a gazdaság. A nagy átalakulással járó fáradtságot a jólét növekedése vagy legalábbis ennek ígérete teszi elviselhetővé, sőt kívánatosá, ez vesztegetett meg országnyi embertömegeket.

De hogyan biztosítható a szakadatlan gazdasági növekedés (hihetősége)? Spencertől jól tudjuk, mi segíti elő a szervezet méretének növekedését: a munka heterogenitásának fokozódása, magyarul a munkamegosztás tökéletesítése. Gellner ezt úgy fogalmazza meg, hogy a modern társadalom gyarapodási potenciálja a munka ipari jellegéből adódik, vagyis a modern társadalom ipari társadalom.⁹⁰ Indusztria földjén járunk. Ám Gellner Indusziát nem feltétlenül gyárkémiényerdőként képzei el. Sőt, ki is jelenti, hogy az új jelenségek a mezőgazdaságot is érintették.⁹¹ Inkább arra gondol, hogy egyrészt az indusztria annak idején nemcsak a mai, szokott értelemben vett ipart, hanem iparkodást, szorgalmat is jelentett, és Indusziában pontosan az ilyen viselkedés jött divatba. Másrészt attól is ipari jellegű az új berendezkedés, hogy a modernitásban a társadalom egésze úgy szerveződik meg, ahogy a (nagy)ipart el szoktuk képzelni: úgyszólván egyetlen bonyolult, nagyszabású munkaszervezetbe tagozódik be minden országlakó, amelyen belül a feladatok specializáltak, ugyanakkor a fluktuáció nagy, a „munkások” alkalmazkodóképesek. A specializálódás következtében a javak előállításának súlypontja az emberi testen belül is áttrendeződik, a fej munkaeje lesz hangsúlyosabb a többi testtájjal szemben. Egyre csökken tehát azok száma, akik fizikai erejükkel dolgoznak, és egyre nő azoké, akiknek már csak a nyelvüket kell mozgatniuk. A változás akkora, hogy mára már voltaképp fizikai munkán is jobbára egy gép felügyeletét értjük.⁹²

De miért kell homogén kultúra a jólét folyamatos növekedéséhez? Ez a roppant méretűre és bonyolultságra duzzadt, egyúttal változékony munkaszervezet, érthető módon, csak akkor tud együttműködni és abban az esetben tudja szakadatlanul növelni termelékenységét, ha az információáramlás akadálytalan. Azaz csakis olyasvalaki kaphat hosszabb távon alkalmazást az ipari társadalom munkaerőpiacán, aki képes kommunikálni bármely másik alkalmazottal. A munkaszervezet hatékony működéséhez sztenderdizált jelrendszerre, nemzeti magaskultúrára van szükség, amely a befogadó interpretatív szabadságát minél alacsonyabb szintre csökkenti. Magyarul egymás félreértésének esélye Indusziában persze nagy, mégis minimalizált. A dialektusok lehangyatlannak, a nemzeti nyelv csillaga felragyog, végre jelentőségre tesz szert a verbális kommunikáció és a szavak szóközi jelentése, a nyelvhasználat a katonai parancsok egyértelműsége irányába törekszik.

⁸⁹ GELLNER, (1983). 52–53., 118–119.

⁹⁰ Gellner elméletét emiatt sok kritika érte, mivel a nacionalizmus felfutása nem mindenütt esik egybe időben az ipari szektor felduzzadásával. Erre az ellentétre lásd BREULLY, 2009. 210–214.; HROCH, (1993). 11–12.; IORDACHI-TRENCSENYI, 2007. 358.; MANN, 1992. 111–112.; MINOGUE, 2001. 108.; O’LEARY, 1998. 54–56.; SMITH, 1998. 36. HROCH, 2006. 25. szerint azonban a gazdasági tényező szerepe a nacionalizmus kialakulásában tagadhatatlan, ám iparosodás helyett valóságosabb lenne „a piaci kapcsolatok fejlődéséről és a városiasodásról” vagy egyszerűen kapitalizmusról beszélni. Gellner válaszáat lásd GELLNER, 1996. 629–630.; GELLNER, 1997. 41–43.; GELLNER, (1983). 139.

⁹¹ GELLNER, 1995b. 197.

⁹² GELLNER, 2004a. 53–54., 71.

Az állampolgárnak pedig képesnek kell lennie erre az újfajta érintkezésre honfi- és munkatársaival, amit az iskolapadba ültetve gyakoroltatnak be vele. Az oktatási rendszer minden állampolgár fejébe viszonylag szerény terjedelmű, ám egységes ismereteket tölt, elsajátíttatja a munkaszervezet nyelvét (azaz a nemzeti nyelvet), írni, olvasni, számolni tanít, hogy a tanuló később bármilyen munkakört be tudjon tölteni, bármire szakosodhasson és bárkivel képes legyen összedolgozni.

Ez azonban még mindig nem elég. Az információk akadálytalan áramlásához az is kell, hogy a „munkások” hajlandóak legyenek kapcsolatba lépni egymással. A folytonos gazdasági növekedéshez pedig arra van szükség, hogy egy munka végzésére több jelölt közül az kapjon megbízást, aki a leghatékonyabban végzi. Ezek a célok úgy érhetőek el, ha a társadalom minden tagja formálisan egyenlővé válik. Azaz megszűnnek a rangkülönbségek, helyükbe egyenlőtlenségek lépnek, amelyek termelődése – elvben – immár nem örökletes, hanem meritokratikus módon történik. Az egykori kiváltságosoknak fel kell adniuk rendies gögijüket, kivagyiságukat, az *ancien régime* alárendeltjei pedig legyőzik féltékenységüket, és általában a társadalom félrerúgja az érintkezést akadályozó ősrégi határköveket. Hogy érthető legyen: többé nem okoz problémát az, ami előtte olyan sokat: mostantól a tanító aggály nélkül fölpofozza az osztályteremben a nála jobb családból származó gyerekeket is.⁹³

És végül az újonnan születő nacionalizmus kap két fontos megbízatást. Egyfelől optimalizálja a munkaszervezet méretét: országot szerez, vagy ha (már) van, akkor a határokon kívül élő, de hasonló kultúrájú egyének által lakott területet az országhoz csatolja, az országban élő másmilyeneket pedig ráveszi, hogy sajátítsák el a nemzetnek mint munkahelynek a kultúráját. Másfelől erőforrásokat biztosít az egységes nemzeti magaskultúra megvédésére, ápolására, termelésére.⁹⁴

A modernitás tehát – gellneri ábrázolásában – robot egyfajta homogenitás felé, és Gellner „történetírásának” másik tárgya, a nacionalizmus is egy ilyen állapot felé száguld. Ám Gellner arra nem figyelt fel, hogy a két végcél csak nagyon hasonló. A nacionalizmus, illetve a nacionalista elv megtelepedéséhez kedvező életfeltételeket biztosító modern, ipari társadalom nem pontosan ugyanarra tart, más-más célt tételez, jelesül különböző elbánást ígér a másmilyeneknek.

Gellner modern embere fejében tehát nem egészen oda lyukad ki a történelem, mint a gellneri nacionalistáéban. Hogy melyik szerint hova, ahhoz egy ismert, és Gellner által is használt⁹⁵ dichotómia, a „*kölcsönös igénylések*”⁹⁶ (tehát az olyan viszonyok, amelyekben valaki valaki másnak a fenntartására, nem pedig elpusztítására törekszik) Ferdinand Tönnies által leírt két formájának megkülönböztetésével kísérlehetünk meg közelebb férközni.⁹⁷ Amíg a modernitás – szó szerint – gőzerővel építi szénporos *Gesellschaft*ját, addig a nacionalizmus a gyárkémények hűvösében végláthatatlan rónákon elterülő, havas hegycsúcsokkal szegélyezett, csörgedező

⁹³ Arra, hogy korábban ez elképzelhetetlen volt, lásd Vahot Imre visszaemlékezéseinek az 1830-as évekre vonatkozó, gyermekkori részét (VAHOT, (1881). 64.).

⁹⁴ *Indusztria* leírására lásd GELLNER, 2004a. 53–58., 71.; GELLNER, (1983). 32–55., 160–162.; GELLNER, 1995b. 197–201.; GELLNER, 1997. 25–30.

⁹⁵ GELLNER, 1995a. 27.; GELLNER, 1997. 72–74.; GELLNER, 1998. 12., 18., 22–24., 82., 185.; GELLNER, 2004a. 68–69.; GELLNER, 2004b. 84. Lásd még GELLNER, (1983). 82., 158.

⁹⁶ TÖNNIES, (1887). 9.

⁹⁷ *Gemeinschaft* és *Gesellschaft* fogalmára lásd TÖNNIES, (1887). 9–93.

patakok által szabdalt, mesei hangulatú, tündérkertszerű *Gemeinschaft*ról ábrándozik.⁹⁸ A szenvedélyes, teljes odaadást igénylő nacionalizmus bizalmát az egyformaságba veti, azt tartja kívánatosnak, hogy minél szélesebb határok között senki se legyen, aki megkülönböztetett a nemzettől. A nemzeti eszme tehát előírja a teljes beolvadást. A ridegen számító, nyersen profitorientált, etikáját az önzésre, kohézióját a különözésnek és az egymásrautaltságnak a kölcsönviszonyára építő ipari társadalom viszont nem a nemzeti, hanem csupán a minél nagyobb szabású kulturális egyneműsödés felé rohan.⁹⁹ Azaz a modernitás szigorúan előírja ugyan a kulturális hasonulást, de a teljes beolvadást, észrevétlenné válást nem. Az ipari társadalomban a sikerhez untig elég, ha valaki speciális, de flexibilis tudással bír és – ahogy egy mai CV-ben szerepelne – jók a kommunikációs képességei, más-képpen fogalmazva járatos a nemzeti kultúrában, így ugyanis képes lesz érintkezni a többi polgárral, ezáltal cizellálódhat és rugalmasabbá válhat a munkamegosztás, ami hozzájárul a növekedéshez. Hogy eközben minek tartja magát, és hogyan nevezik őt a többiek, az mindegy, az az ipari társadalmat hidegen hagyja.¹⁰⁰ Hiszen a munkaszervezetnek éppolyan hasznot hajt egy kulturális homogenizáción átesett, magyarul beszélő, író, olvasó, iskoláit sikeresen abszolváló büszke hottentotta vagy öntudatos pápua, mint egy magát magyarnak érző, mások által is magyarnak tartott „munkás”. Az ipari társadalom nem kezd attól rosszul működni, hogy tagjai kultúrájának objektív egyneműsödése nem jár a nekik tulajdonított, szubjektív azonosság homogenizálódásával.

Elvben tehát elképzelhető, hogy a *Gemeinschaft* és a *Gesellschaft*, a nemzet és a munkaszervezet között nem teljes a megfelelés, határaik nem esnek egybe, részt vesznek olyanok is teljes értékűen a *társadalmi* összeműködésben, akiket nem tartanak a *közösség* részének, nem befogadottak a nemzetbe. A nemzetet kívül is van – modern – élet. Azok tartózkodnak ott, akiknek a nacionalista rendszertanban nincs felismerhető státuszuk, az ipari társadalomnak viszont teljesen konvencionális szereplői. Nem sorolják őket a „mi”-hez, bár éppen olyanok, mint „mi”. Íme, itt áll előttünk a metoikosz. Úgy látszik, a modern ipari társadalom munkaszervezetében felismertük végre azt a keretet, amelyben a(z) úgynevezett asszimiláns) zsidók nemzeti műveltsége, ugyanakkor nemzettől megkülönböztetettsége megképződhetett.

De hogyan kerültek ebbe a helyzetbe a zsidók? Gellner szentelt néhány oldalt nekik fő művében, mert esetüket a modernitással és a nacionalizmussal ő is különlegesnek érezte. És ez nagy megtiszteltetésnek mondható, mert általában csekély érdeklődést mutatott az iránt, hogyan történtek a dolgok valójában. A történelmet, kis túlzással, mintha csak teóriája halvány visszfényének, nyomorúságos utánzatának tekintette volna, lehetőleg még példálózásra is kitalált országokat használt.

⁹⁸ Ezt Gellner így fogalmazza meg: „a nacionalizmus a *Gesellschaft* jelensége, amely a *Gemeinschaft* kifejezőmódját használja: egy mobilis, anonim társadalom, amely zárt, meghitt közösségnek mutatja magát” (GELLNER, 1997. 74.). „Habár [a nacionalizmus] mélyen gyökerezett az új *Gesellschaft*-ban, a zárt *Gemeinschaft* ideáljait hirdette.” (GELLNER, 1995a. 27.).

⁹⁹ Azt, hogy a jártasság a nemzeti kultúrában a nemzethez tartozásnak önmagában nem elégséges feltétele, Gellner egyértelműen megfogalmazta: „két személy csak az esetben tartozhat ugyanazon nemzetbe, amennyiben [...] ugyanahhoz a nemzethez tartozónak ismeri el a másikat” (GELLNER, 1983). 18., 73–76.).

¹⁰⁰ Azt Gellner is rögzíti a modern világ dolgozóiról, hogy az ipari társadalom „az identitásukat sem kéri számon rajtuk” (GELLNER, 1983). 85.).

A zsidókról írt sorai mindenesetre nem igazítanak el bennünket, mert úgy látta, a zsidók a beolvadás és a diaszpóranacionalizmus között választhattak, de csak az utóbbi lehetőséget méltatta figyelemre, a zsidó beolvadás akadályozottságával nem törődött.¹⁰¹ Ernest Gellner tehát ezen a ponton elengedi kezünket, és az olvasóval kell összekapaszkodnunk, hogy meghosszabbítsuk teóriáját annyira, annak eredeti intenciói szerint, hogy abban a zsidók metoikosz mivolta, azaz a zsidóságmegmaradás törvénye magyarázatot kapjon. Expedíciót kell indítanunk Gellner világának egy olyan tájkára, amit megteremtője elmulasztott leírni.

Az elmélet meghosszabbítása

Onnan kell tehát elindulnunk, hogy a zsidó beilleszkedés mintázata az ipari társadalom kontextusában válik elgondolhatóvá, mivel ez a kulturális egyneműség követelményének teljesülése esetén megengedi azt, amitől régi jó szövetségese, a nacionalizmus a legjobban irtózik, vagyis hogy valaki az országhatáron belül a nemzeten kívül álljon, vagy azon kívülre állítsák. A gellneri univerzumba igenis beleképzelhető egy olyan, alapvetően nemzeti alapon szervezett, modern és ipari társadalom, amely attól még hatékonyan működik, hogy vannak benne olyan fogaskerekek is, amelyeket a nemzettől megkülönböztetnek. A zsidók pontosan ilyen megbízhatóan működő, csak épp más színűre festett fogaskerekei voltak a társadalom-üzemnek. A kulturális hasonulás folyamatában ugyanúgy jelesre teljesítettek, akár a többi nép, hacsak nem még náluk is sikeresebbek voltak, az interakciók is sűrűvé váltak köztük és a nem zsidók között, vagyis hiba nélkül integrálódtak. Ám származásuk emléke nem vészett a feledés homályába és nem szorult vissza a vallási élet körébe sem, azaz asszimilálatlanok maradtak. Integrálódtak asszimilációországba.

De miért épp a zsidók nem asszimiláló(hat)tak, hanem „csak” integrálódtak asszimilációországba? Őket miért nem sikerült beleálmodni a nemzeti tündérvilágba? Elvégre asszimilációország nem Seholsincs volt, a teljes beolvadás modellje rendszerint nagyon is működőképesnek bizonyult. A nemzetek jellemzően nem hánytorgatták fel új tagjaik eredetét. És a toborzottak oldalán sem igen esett nehezére senkinek a felejtés, hiszen annyi és annyi nép fia skrupulus nélkül megszabadult terhessé vált gúnyjától, igyekezett kielégíteni új nemzeti kultúrája nacionalistáinak fülledt vágyait azzal, hogy sürgősen kitörölje emlékezetéből, kicsoda volt azelőtt és honnan jött. Az általános az volt, hogy a játékba mindenki belement és mindenkit bevettek. Kizárólag az asszimiláns – illetve ebből a szemszögből inkább: disszimiláns – által elhagyott anyanemzetek nacionalistái szoktak volt okvetlenkedni ilyenkor, ám a határ másik oldalán természetesen ők maguk is szívták a tüzet saját olvasztótégelyük alatt. Akkor a zsidók származását miért dörgölték folyton az orruk alá? A zsidóknak miért kellett metoikoszként kóborolniuk a nemzet és az idegenek közti senkiföldjén, amikor mások főszabály szerint a „mi”-hez csatlakoztak?

Egyszerű módszerrel igyekszem megválaszolni, miért nem olvadtak be a zsidók. Meghatározom, hogy melyek a gellneri teóriának a modern, ipari társadalomra vonatkozóan azok a sarktételei, amelyeket ha elfogadunk alapigazságnak, levezethetjük

¹⁰¹ GELLNER, (1983). 131-138.

belőlük Gellner többi állítását, hogy mi is ezekhez tarthassuk magunkat, amikor kiterjesztjük elméletét. Meglátásom szerint három ilyen adódik: a modern ipari társadalomban (1) a jólétnek növekednie kell, (2) a jólét a munkamegosztás tökéletesítésével, tehát annak „ruganyosításával” és specializálódással növekedhet, ám (3) a munkamegosztás kidolgozása csakis a munkavállalók kulturális homogenizálása esetében kivihető. A harmadikat, a kulturális egységességet adottnak vehetjük a(z asszimiláns) zsidók és a nemzet viszonylatában a korábbiak alapján, ezzel a feltevéssel nem kell törődnünk. A másik kettővel annál inkább, ezekkel a sarktételekkel kell összefüggésbe hoznunk a zsidóságmegmaradás törvényét. Ha tehát a (gellneri) modern ipari társadalomban volt funkciója annak, hogy nyilvántartották, ki zsidó, akkor ez a fentiekből következően csakis az lehetett, hogy különállásuk számon tartása a munkaszervezetben pozitív, vagyis a munkamegosztást cizelláló, „ruganyosító”, a termelékenységet fokozó, következőképp a jólétet növelő hatással járt, vagy legalábbis ilyen hatást vártak tőle.

Bizonyára különös felvetésnek tartja az olvasó, hogy egy etnikai megkülönböztetés bármiféle hatással lehet egy munkaszervezet termelékenységére, magyarán egy nép neve ugyanúgy jelentéssel bírhat a munkamegosztás vonatkozásában, akár csak, mondjuk, a „szerszámgéplakatos” fogalma. Semmi sem hangozhat ennél idegenebbül egy modern fülnek. Pedig egykor, a modernitás előtt semmi sem volt ennél természetesebb. Gondoljunk csak az olyan megjelölésekre, mint „drótostót”, „üvegestót”, „cigánykovács”, a mára mindkét elemének terheltsége miatt roppant sértővé vált „cigánykurva”, „rongyoszsídó”. Aztán az egyik közismert Mikszáth-regényben, a *Szent Péter esernyőjében* olvashatjuk a „zsidóboltos” szót, amit a szerző 1895-ben, az első megjelenés helyén, a *Vasárnapi Újságban* még „zsidóboltosnak” írt,¹⁰² ám a későbbi kiadásokban – áruklodó módon – egyszer csak „zsidó boltosra” váltottak a kiadók, és ma is ez az elterjedt verzió.¹⁰³ Ezek a mára mindenképp szokatlan, de jobbára még ismert szavak nem egyszerűen foglalkozásnevek az iparúzó váltakozó népiségének jelzésével. Ezekben a kifejezésekben elválaszthatatlan egymástól az etnikai és a foglalkozási elem. Akik ezeket a szavakat még minden csodálkozás nélkül használták, azoknak soha nem esett le a tantusz, hogy a cigány, a magyar vagy a zsidó kovácsok mind besorolhatóak lennének a „kovács” általános kategóriájába, mert a szemükben ezek az emberek egyáltalán nem ugyanazt a mesterséget űzték. Az ilyen szavak mint premodern relikviák tehát azt tanúsítják, hogy valamikor a foglalkozás és az etnicitás még nem vált olyan határozottan külön,¹⁰⁴ mint a mi fejünkben, munka és kultúra még egybemosódott. Egészen pontosan fogalmazva: e szavak alapján megfogalmazható az a sejtés, hogy a munkamegosztásban elfoglalt pozíció hajdan – akár a mi fülünknek explicit etnikai utalásnak hangzó elem nélkül is – egyben sajátos kultúrát jelölt.

¹⁰² MIKSZÁTH, 1895b. 859. Mikszáth zsidóboltos-sztorijának történeti elemzésére lásd BOLGÁR, 2009. 176–178. Használja még a „zsidóboltos” kifejezést SZOMORY, 1924. A „boltoszsídó” forma nemkülönben előfordult. Lásd például SZÍNI, 1894. 101.

¹⁰³ Lásd például a sztenderd modern kiadást: MIKSZÁTH, (1895a). 98.

¹⁰⁴ Tanulmányos ebben a tekintetben is Benda Gyula monográfiája az 1849 előtti bő száz év keszthelyi társadalmáról. A foglalkozásszerkezetről szóló fejezetet Benda azzal kezdi, hogy amit elemezni fog, azt a ránk maradt források nem (mindig) jelzik, a keszthelyiek nem tartották számon magukat aszerint, amit ma foglalkozásnak hívunk, és azt a történészek kellett különböző praktikákkal kiokoskodnia (BENDA, 2008. 219–221.).

Nos, Gellner Agráriájában az ugyan csupán szűk réteg specializálódásából kialakuló és merev, de kétségkívül létező munkamegosztás, – ahogy Gellner mondja – a „rendek, kasztok, céhek”¹⁰⁵ világa, pontosan ilyen volt. A fejlett agrárcivilizációban „az eltérő embercsoportok egészen különböző dolgokkal foglalkoznak, és [...] ezt a csoportokfeleséget egyértelműen megerősítik a kérdéses csoportok közti kulturális különbségek. A csoportok kiegészítik egymást és egy kölcsönösen összefüggő egészbe illeszkednek, de kulturálisan nem azonosulnak egymással.”¹⁰⁶ Ez a társadalom „jelentős kulturális különbséggel jár együtt és ezt a különbözőséget a benne található eltérő népességcsoportok különböző gazdasági és politikai szituációinak megjelölésére alkalmazza”.¹⁰⁷ Vagy másutt így fogalmaz Gellner: „speciális genetikai és kulturális különbségeket írnak a rétegek számlájára, amelyek funkcióik szerint megkülönböztethetőek.”¹⁰⁸ Megint másutt: „az ilyen típusú társadalom mintha folyamatosan kulturális különbségeket hozna létre, termelne és dolgozna ki magából. Elkülönült társadalmi rangok és státusok rendszerét alkotja, és ezeket a rangokat és státusokat el kell ismerni, ki kell hangsúlyozni, és külsőleg láthatóvá kell tenni. Ez az, amit kultúrának nevezünk. [...] A társadalmi státuskülönbségeknek mindig külső láthatósággal kell párosulniuk, és minden látható megkülönböztető jegyet státuskülönbségnek kell igazolnia! A társadalmi rétegződésben bekövetkezett drámai töréseket a kultúra a folytonosság hasonlóképpen drámai megszakadásával jelzi az öltözködés, a beszédmód, a viselkedés és a fogyasztási szokások terén.”¹⁰⁹ Máshol a felsoroltakon kívül a speciális feladatot ellátók sajátos nyelvét, akcentusát, testtartását és közös asztalnál étkezésüket említi még.¹¹⁰ Indusztriában „bezzeg” épp ellenkező a helyzet: aki asztalos, az albántól a zsidóig bármilyen kultúrában osztozhat, és aki pedig albán, az asztalostól a zszurnalisztáig bármilyen foglalkozást űzhet. Agráriában azonban a zsidó szó, mint akármelyik népnév, nagyon is jelentéssel bírt a rendi társadalom relatíve kezdetleges munkamegosztás jellemezte munkaszervezetében.

Am aligha csak foglalkozás és etnicitás között volt olyan szoros összeszővődés a modernitás előtt, amelyet Gellner leírt. Két példát szeretnék mutatni arra, hogy a társadalmi azonosítás általában is hasonlóan folyhatott a rendi világban, tudniillik az embereket még nem úgy képelték el, mint akiknek többféle, egymástól potenciálisan függetlenül alakuló csoportazonossága van, hanem valamilyen rangsor egyetlen kategóriájába¹¹¹ sorolták őket.

Először figyeljük meg a Magyarország történetében első, a rendi korszakban egyúttal utolsó, II. József által elrendelt népszámlálást (1784–1787). Egy modern népszámlálás arra törekszik, hogy a népesség egészét minél több relevánsnak vélt szempont szerint leírja, például foglalkozás, anyanyelv, vallás, műveltség, életkor, nem stb. szerint. Az első magyarországi népszámlálás azonban csupán egyetlen leírást adott a lakosságról, – a népszámlálás társadalomszemléletéről finom elemzést

¹⁰⁵ GELLNER, 2004a. 51.; GELLNER, (1983). 23., 29.

¹⁰⁶ GELLNER, 1995b. 206.

¹⁰⁷ GELLNER, 1995b. 201.

¹⁰⁸ GELLNER, (1983). 21. Lásd még GELLNER, (1983). 20–23., 40–41.

¹⁰⁹ GELLNER, 2004a. 50.

¹¹⁰ GELLNER, 1997. 16., 20., 31.; GELLNER, 2004a. 50–51.; GELLNER, (1983). 21., 86., 131–132.; GELLNER, 1995b. 197.

¹¹¹ Ebben az értelemben beszél a kora újkori rendi társadalomról például LASLETT, 1983. 22.; THOMPSON, 1991. 55.; WRIGHTSON, 1991. 33–35., 40. Gellner ezt úgy fogalmazza meg, hogy amíg a rendi társadalomban mindenkinek megvolt a maga helye, addig a modernben nem (GELLNER, 1995a. 196.; GELLNER, 1997. 21.).

adó Tóth Zoltán szavaival – „a teljes népesség egyetlen ábrázolási tengelyen [...] történő társadalmi osztályozását”¹¹² végezte el. A cél nagyon is praktikus volt: az állam azt akarta kideríteni, hány besorozható lakja az országot. A gyakorlatias célt azonban a cenzus rendi logika szerint érte el, ugyanis a kategóriákat minősítéssel határozta meg, majd méltósági sorrendben közölte. Hogy miképpen alakult ki a taxonómia és a hierarchia, azt a modernitás felől szemlélődve meg tudjuk állapítani: nemi, életkori, műveltségi, foglalkozási, felekezeti, a családi állapotra, a lakóhely településtípusára vonatkozó és más kritériumokat alkalmaztak. Az viszont már különös lehet számunkra, hogy az egyes minőségek ezek szövevényes keresztezésével keletkeztek. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a népszámlálás minden egyes premodern kategóriája a modern társadalomábrázolási szempontok egyedi kombinációjával jött létre. Hogy érthető legyen: a II. József kori népszámlálás olyan és csakis olyan ábrázolását adta az ország népességének, amely egy rangsorba rendezte például (1) a (felnőtt, keresztény, férfi) papokat, (2) a (keresztény) nemes, akár felnőtt, akár gyermek férfiakat, (3) a (felnőtt) keresztény, nem nemes értelmiségi és tisztségviselő férfiakat, (4) a 12 éven aluli, keresztény, nem nemes fiúgyermekeket, akiknek apjuk nem pap, nem tisztviselő vagy honorácior volt, továbbá parasztoknak, falusi mesterembereknek és városi polgároknak nem örököse, (5) a keresztény nőneműeket és (6) a nőtlen, illetve özvegy zsidó férfiakat. Tóth Zoltán szóképe a Habsburg Birodalom rendi népszámlálásaira nagyon kifejező: ezek a társadalmat egyetlen sublótként képzelték el, amelynek fiókjában egészen eltérő fajtájú dolgokat tároltak egymás alá vagy fölé helyezve.¹¹³

Másodszer látogassunk az *ancien régime* vásárait. A nagykőrösi vásár hivatalos díjszabása 1823-ból¹¹⁴ megmondja, mennyi helypénzt tartozik fizetni egy „vasat áruló Sidó két lóval”. Ebből arra következtethetnénk, hogy ezek szerint a helypénz összegét minden vásároló esetében az határozta meg, mit árult az illető, milyen felekezeti/népiségű volt, illetve (ha jól értem) mekkora rakománnyal érkezett. Ám ha megnézzük, mit kezdett a díjszabás a többi zsidóval, úgy tűnik, a kőrösi tanácsosok nem így gondolkodtak: „Sátoros Zsidó, ha dészka Bódéja van”. A felekezeten/népiségen kívül itt már az árusító alkalmatosság minemúsége határozza meg a helypénz összegét. Hasonló helyzetet figyelhetünk meg Gyöngyösön. 1814-ben a mezőváros úgy döntött, a zsidókat csupán kétfelé, „sátorosokra” és „kissebbekre” választva terhelő vásárán helypénzzel. Ám az a szempont, hogy valakinek van-e sátra vagy, ha nincs, akkor ugyebár kisebb, a többi vásáron jelenlévő árus, a nem zsidók díjának meghatározásánál nem merült fel. 1751-ben is szabályozta Gyöngyös a helypénz fizetését. Ez a rövid dokumentum három népnevet is tartalmaz. A rációk fix összeggel tartoztak függetlenül attól, mit, miről és mennyit árultak. Külön kategória volt a vásári társadalomban az „aprób Gőrhők sátora”. Végül a zsidókra ismét egész más szabály vonatkozott: „a Zsidók árujokhoz való képest taxáltassanak”.¹¹⁵

Mindenesetre minket ebből a számunkra bonyolultnak tűnő, a modern szempontokat egymásba gabalyító premodern társadalmi rendszertanból az foglalkoztat,

¹¹² TÓTH, 2015. 105.

¹¹³ Ebben a bekezdésben Tóth Zoltán elemzésére támaszkodtam: TÓTH, 2015. 81–93., 104–119., 187.; TÓTH, 1987. 63., 74–78. Lásd még DÁNYI-DÁVID, 1960. 6–17.

¹¹⁴ A díjszabásból a zsidókra vonatkozó árkategóriákat idézi NOVÁK, 2002. 55.

¹¹⁵ A gyöngyösi díjszabásokat közli KOVÁCS, 1984. 110–111., 254–255.

hogy itt a népnevek még nagyon is jelentéssel bírtak a munkaszervezetben. Ahogy Gellner írja: Agráriában „'etnikai' munkamegosztás” volt.¹¹⁶ A gellneri megközelítésben a tevékenység rugalmas specializációjának és a kulturális homogenitásnak a párosításából összeálló modernitásnak azonban nincs ádázabb ellensége az „'etnikai' munkamegosztásnál”, azaz foglalkozás és etnicitás összefonódásánál. Gondoljuk meg, ilyen körülmények között bármilyen lépés a modernizáció irányába eleve kudarcra volt ítélve. Ha valakinek lett volna szándéka és ereje Agráriában a kulturális egyneműsítésre törekedni (mint ahogy nem akadt ilyen örült fantasztja), akkor mozgalmá sikere logikusan a munkamegosztás bonyolultságának csökkenésével is járt volna, tehát apasztotta volna a jólét forrását. Ugyanebben az Agráriában a munkamegosztás elmélyítése, kidolgozása pedig értelemszerűen etnikumképző hatású kellett volna legyen, azaz kulturális válaszfalakat emelt volna ott is, ahol korábban ilyenek nem voltak. És ez már egyáltalán nemcsak logikai szükségszerűség, hanem történeti példákat is találunk rá. A 17. században, Párizsban a zsidó foglalkozásnak tekintett ószerességgel foglalkozó katolikusoknak eltolódott az etnicitásuk, ugyanis őket zsidónak, céhüket zsinagógának nevezték, egy általuk elkövetett gyilkosságot pedig nem áttalottak Krisztus meggyilkolásával párhuzamba állítani.¹¹⁷ Vagy egy másik példa: a középkorban egyes uralkodók a hitelügyük és az egyház kamatszédésre vonatkozó tilalma közti feszültséget úgy igyekeztek feloldani, hogy bizonyos, a zsidó üzletágnak számító uzsorássággal foglalkozó keresztényeket zsidóknak tekintették, és ezzel kivonták őket az egyház *jurisdictio*ja alól.¹¹⁸ Másutt keresztényszidókként (*Kristen-Juden*) emlegették a keresztény pénzkölcsönzőket,¹¹⁹ kvázi különbejáratú – természetesen becsmélő – népnévre tettek szert.¹²⁰

A modernitás sikeréhez ilyenformán az „'etnikai' munkamegosztás” testén keresztül vezetett az út, szóval a termelés és a kultúra szféráját el kellett különíteni, egymástól függetlenül elgondolhatóvá kellett tenni ahhoz, hogy a munka specializálása és a kultúra homogenizálása egyszerre mehessen végbe. Úgy látszik, felfedeztük a gellneri világ egy eddig ismeretlen régióját, mégpedig a modern ipari társadalom kialakulásának, az állandó gazdasági növekedés megindulásának fogalomtörténeti előfeltételére bukkantunk rá: a foglalkozás és az etnikum fogalmának ki kellett alakulnia és egymástól elmozdíthatóvá kellett válnia. Atomjaira kellett tehát bontani az egyénnek a gellneri gondolatrend szerint egyértelmű, de roppant összetett, valójában az etnicitásnál és a foglalkozásnál sokkal több mindent összenyaláboló premodern társadalmi azonosságát. Szét kellett szálazni több kollektív identitássá, meg kellett indulnia „az egyéni státus szerzős elemei különválasztásának”,¹²¹ hogy mindenki lehessen drótos, és mindenki legyen magyar.

Gyakorlatiasan ezt úgy képzelhetjük el, hogy első lépésben az embereknek meg kellett tanulniuk külön észrevételként kezelni azt, hogy valaki drótos, attól, hogy

¹¹⁶ GELLNER, 1997. 29.

¹¹⁷ POLIAKOV, 2003. 190–197.

¹¹⁸ LITTLE, 1978. 56–57.

¹¹⁹ TRACHTENBERG, (1943). 144–145.

¹²⁰ Egy további példát Székelyföldről is hozhatunk. Kolumbán Samu meséli 1903-ban a régi időről: „régiben a cigány szó legfőbb jelentése: kovács volt a székelyeknél, s ha véletlenül született székely volt is az, a ki a kovács mesterséget űzte, azt is cigánynak neveztek és nevezik még ma is az idősebb emberek” (KOLUMBÁN, 1903. 142.).

¹²¹ TÓTH, 1987b. 78.

tót, mindenkinek meg kellett határozni a helyét az új kategóriákban, meg kellett értenie, mit mondjon, amikor foglalkozásáról, és mit, amikor nemzetiségéről, anyanyelvéről kérdezik. Magyarán mindenkinek meg kellett értenie, mi a kultúra és mi a termelés. A nagy fogalmi elválasztásnak, az azonosítási diskurzus új mederbe terelésének legnevezetesebb intézményei bizonyára a személyre szóló, mindig magunknál hordandó igazolványok, születési, házassági, halálozási, iskolai anyakönyvek és a teljes népeiséget átfogó népszámlálások voltak.¹²² Leghatalmasabb (kényszerítő) eszköze pedig alighanem a rubrika lett, amit egyre többször előre rányomtatnak a papírra, és ami semmi mást nem jelent, mint csábítást, sőt parancsot bármely diskurzus elemeire bontására. A rubrikák most valósággal elárastották a nyomtatványokat. A magunkról szóló szép, kerek, büszke elbeszélés átváltozott táblázatos szörnyszülötté.

Hadd mutassam be két dokumentumtípus történetének vázolásával, hogyan képzelhetjük el a társadalmi azonosság „rovatosodását”, „*a rendi státus egyre több elemének különválasztását*”.¹²³ Keszthely társadalomtörténetéről szóló monográfiájában Benda Gyula alaposan kiaknázza az egyházi anyakönyveket is elemzése során, ezért a kötet végén a szerző ismerteti a katolikus matrikulák formai jellemzőit.¹²⁴ Keszthelyen 1696-ban kezdődött az anyakönyvezés. A plébános ekkor még folyamatos szöveggént jegyezte be a születéseket, házasságkötéseket (a halálozásokat eleinte sehogyan sem), csupán új bekezdéssel elválasztva azokat egymástól,¹²⁵ az aktus résztvevőit pedig pusztán nevükkel azonosította. Néhány évtized múltán a helyi ferencesek keresztelési anyakönyvükben már rovatokat képeztek, és ezzel egy időben elkezdődött a keresztelésről gyűjtött információk lassú szaporodása. A plébániai anyakönyvek vezetői azonban csak a 18. század második felében vették elő a vonalzót és kezdtek rovatolni, majd a 19. században már olyan adatokat is gyűjteni, mint a jogállás vagy az életkor. A 19. század közepétől pedig, ahogy természetesen az állami anyakönyvvezetés korszakában is, előre nyomtatott, rovatolt anyakönyveket használtak, és az állami anyakönyvekbe bejegyezték a szülő foglalkozását, életkorát, vallását, lakhelyét is. Korábban alkalmam volt a berzétei református anyakönyvek hosszú időtávú vizsgálatára. Az anyakönyvek szerkezete itt is ugyanazon rend szerint változott, mint Keszthelyen. Itt azonban az is megfigyelhető, hogy a lelkészek a berzétei anyakönyvezés első évtizedeiben (18. század első fele) olykor még a folyamatos szövegezést is elégtelennek, túlságosan kötöttnek érezték egy-egy keresztelés megörökítéséhez, úgy találhatták, nem lehet minden esetet beleerőltetni

¹²² A népszámlálásoknak az ilyesfajta értelmezése, azaz nem megismerő, leíró, mint inkább reguláló, teremtő funkciójú, a kollektív identitásokat (ki)alakító intézményként elemzése, a cellákba írt számok helyett inkább a kimutatások szerkezetének, szótárának, szóval a fejlécnek a vizsgálata, már jó ideje nem ritkaság. Lásd például ALY-ROTH, 2004.; ANDERSON, (1991). 139–143.; BÓDY, 2003. 78–80.; KERTZER-AREL, 2004.; LEVITAN, 2011.; TÓTH, 1987a.; TÓTH, 1987b.; TÓTH, 2006.

¹²³ TÓTH, 2015. 124.

¹²⁴ BENDA, 2008. 449–450. Benda leírását kiegészítettem magunknak a keszthelyi anyakönyveknek a megvizsgálása alapján. MNL OL, X, MF A 3764-3771 Keszthely (X 5750), római katolikus anyakönyvek, 1696–1895.

¹²⁵ De arra is találunk példát, hogy a lelkészek eleinte még csak az egyes aktusokat sem választották el egymástól új bekezdéssel, hanem minden évről egyetlen bekezdést írtak. Lásd például a feketeadói református anyakönyvezés kezdeteit a 18. században. MNL OL, X, MF A 5581 Feketeardó (X 9929), református anyakönyvek, 1763–1799.

ebbe a keretbe. Amikor ugyanis a helybeli birtokos Máriássy család valamely tagját kellett bejegyeznie a lelkésznek, akkor az íráskép ünnepélyessé vált. Amikor pedig úgy hozta a sors, hogy a keresztelendő gyermek házasságon kívül született, akkor előfordult, hogy fattyúkat gúnyoló rigmusokat szorított a sorok közé az anyakönyvvezető, és így fejezte ki erkölcsi ítéletét. A 19. századi lelkészek már nem csináltak ilyesmit. Egyikük – visszalapozva – annyit jegyzett a rigmusok mellé, hogy az anyakönyv rendjének efféle megtörése lelképásztorhoz méltatlan magatartás.¹²⁶

Az anyakönyvekéhez hasonló az útlevelek formai alakulásának története. A 18. század előtti útlevelek még valóban emlékeztettek egy levélre, ugyanis folyamatos szöveg állt rajtuk. Ezek voltaképp nem is a személyazonosítást szolgálták, mert rendszerint a felmutatója nevéen kívül nem közöltek róla információt, annál többet árultak el az útlevél kiállítójáról. A modern útlevél úgy alakult ki ebből a dokumentumból a 18. századtól, hogy előtérbe került az útlevelet felmutató személy és azonosítása, a szöveget elemekre bontották, az útlevelek kiállítása egyre gyakrabban egy előre kialakított formanyomtatvány kitöltését jelentette, továbbá ütemesen szaporodni kezdtek a személy fizikai és társadalmi azonosítását szolgáló rovatok.¹²⁷

A régi társadalmi azonosság szétszabdálása egyszerű műveletnek látszik, de attól még egyáltalán nem volt gyors vagy ellentmondásmentes: a rovatokat a jelek szerint továbbra is régi beidegződéseiktől nehezen szabaduló emberek töltötték ki. Az 1881. évi népszámlálás alapján már az új módot követte, például a statisztikai hivatal már távolról sem „drótostókat”, hanem „drótosokat” kerestetett a biztosokkal a foglalkozásstatisztikai felmérés keretében. Ugyanakkor becsúztak a kategóriák közé olyan iparok, mint a „zenész, népzeneész, cigányok”, amely a gyakorlatban nyilván kezelhető meghatározás volt, elvben viszont beírt egy egész népet egy ipar üzöi közé. Ott voltak aztán a „női és egyéb kézimunkát űzők (varró nő stb.)”, amely név zavarodottan mondott valamit ugyan a munkáról is, de alapvetően a nemi azonosságot kódolta foglalkozásként.¹²⁸ 1891-re gondosan kifésülték a statisztikusok a népneveket a foglalkozási névjegyzékből, kovácsokat és kolompárokat kerestek,¹²⁹ ám az 1900-ban tartott cenzusba mégis szemtelenül visszatolakodott a „cigánykovács”, illetve a „kolompár-cigány” fogalma.¹³⁰ És még 1941-re sem tűntek el: „cigánykovács”, „kolompárcigány”, „cigányzeneész”, „sátoroscigány”, „vándorcigány”, „zsidó imádságíró”.¹³¹ Mi több, még az 1949-es „rákosista” népszámlálásban is felbukkan ezek közül a „cigánykovács”, a „cigányzeneész” és a „sátoroscigány”,¹³² a népneveket teljesen csak

¹²⁶ A berzétei anyakönyvekre lásd BMREI I. (1) számú anyakönyv 1728–1773.; UNSzJKE CsKK 1920842. számú mikrofilm/3–4. Az I. (2) és II. számú berzétei anyakönyv. 1773–1819; 1820–1863. A rigmusok értelmezésére lásd BOLGÁR, 2003.

¹²⁷ Az útlevelek formai átalakulásának francia, magyarországi és amerikai történetére lásd DENIS, 2013.; HORVÁTH, 2005. 33–36.; ROBERTSON, 2010. 2–28. Az útlevelhasználat modernitás előtti történetére röviden lásd TORPEY, (1999). 18–20.

¹²⁸ Lásd TÓTH, 2015. 196–207. forrásközlését.

¹²⁹ Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1893. 775., 784.

¹³⁰ Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1906. 18., 30.

¹³¹ Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1941a.; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1941b.

¹³² Központi Statisztikai Hivatal, 1949. 7., 28. Világosan kirajzolódik, hogy a „cigány” kifejezés hányódott legtovább ide-oda az anyanyelvi és a foglalkozási statisztikák között. Úgy tűnik, a cigányokról tudták a hivatalnokok legkevésbé elképzelni, hogy népi hovatarozásuk mellett bármilyen munkakört betölthessenek.

az Országos Tervhivatal 1951-ben elkészült foglalkozási nómenklatúrájából sikerült kigyomlálni.¹³³ A leglátványosabb példa talán az, hogy a statisztikusok 1930-ban még mindig nem vették észre, hogy ugyanaz az elfoglaltsága a „*kőborcigányoknak*”, mint az „*egyéb csavargóknak*”, és csak etnicitásukban különböznek egymástól.¹³⁴

Ha az állam hivatalnokainak is nehézséget jelentett, akkor az állampolgároknak alighanem még több gondot okozott a rubrikák, vagyis az identitás alkotóelemeire bontásának logikája szerint elrendezni a társadalmi azonosításukról szóló elbeszéléseket a kiképzett, hatalmat képviselő személy fizikai jelenléte nélkül. Az ilyen állampolgári önmeghatározások legközönségesebb fajtája az önéletrajz. De azért, úgy tűnik, ezek is alakultak a kívánatos irányba. A mindennapi emberek autobiográfiái ugyanis látszatra egész a legutóbbi évtizedekig úgy néztek ki, mintha igazi elbeszélések lennének, volt elejük, közepük és végük, ám azt hiszem, valójában egyre inkább csak kész formulákat tartalmaztak (például „sok gyermekes munkáscsaládból származom”). Az eseményeket végül minden bizonnyal az gyorsította fel, hogy a személyi számítógépek elterjedése lakáson belülre hozta a nyomtatványboltot. Mára a helyzet odáig fajult, hogy amikor önéletrajzot kérnek tőlünk, akkor minden épeszűnek számító (de valójában csak modern) ember egy kész sablont tölt ki, és az így létrehozott táblázatot küldi el reménybeli munkahelyének, ezt tekinti saját maga lehető legvonzóbb reprezentációjának.

A folyamat tehát akadozott, de félreérthetetlen volt, úgyhogy hullámszerű dacára is érdemes modellezni, hogyan kellett lezajlania, amennyiben Gellnernek a munka heterogenitását és a kultúra homogenitását feltételező modernitásképe érvényes. Népszámlálási szituációt feltételezve a változásnak azzal kellett kezdődnie, hogy a statisztikusok először a régi azonosságból meghatározták a foglalkozási és az etnikai elemet aszerint, hogy melyik bír a termelés és melyik a kultúra újonnan szétválasztott szférájában jelentőséggel, majd ezeket két külön rovatba jegyezték. Ezután a megtisztított és a gazdasági növekedéssel együtt ütemesen szaporodó foglalkozási kategóriákat egymás mellé rendelték, vagyis igyekeztek „meghaladni” a kategóriák egymás alá- és fölérendeltségének premodern örökségét a bonyolult és új típusú munkamegosztáson, azaz együttműködésen és rugalmasságon alapuló ipari társadalom igényeinek megfelelően. És Tóth Zoltánnak a magyar foglalkozásstatisztika formálódásáról szóló monográfiája azt mutatja, hogy pontosan az történt, amit Gellner alapján vártunk. A dualista korszakban egyfelől burjánzani kezdtek a foglalkozásnevek, ütemesen vastagodtak a foglalkozási névjegyzékek. Másfelől a foglalkozási adatközlések szerkezete folyamatosan változott, a statisztikusok folyton azt kutatták, hogyan lehetne eltüntetni a foglalkozásszerkezet leírásából a hierarchikusságot. A hosszú távú megoldás végül az 1900-as népszámlálás során született meg: a statisztikusok Tóth Zoltán által jobb híján fiziokratikusnak nevezett sorrendben,¹³⁵ vagyis ágazatokra osztva és a mezőgazdasággal kezdve, a rangsorolás látzatát kerülve ismertették a különböző foglalkozáscsoportokba tartozók számát.¹³⁶

¹³³ *Országos Tervhivatal*, 1951.

¹³⁴ *Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*, 1935. 16*.

¹³⁵ Itt természetesen nem arról van szó, hogy a századforduló magyar statisztikusai fiziokraták lettek volna, hanem arról, hogy a foglalkozásszerkezet ismertetésének sorrendje emlékeztet arra, amit egy fiziokrata is alkalmazna.

¹³⁶ TÓTH, 2015. 67., 73., 86., 144., 165–175.

Az etnikai kategóriákat ezzel szemben a modernitásban éppenséggel új és merev hierarchiába kellett rendezni, méghozzá olyanba, amelynek csúcán a nemzet neve áll. Ezt jól megfigyelhetjük az anyanyelvi statisztikai adatközlések konvencióvá szilárdult sorrendiségében. Abban, hogy melyik nyelv beszélőivel indul a kimutatás, ábécésorrend sosem figyelhető meg, amint nem is a nagyobb létszámú csoporttól a kisebb felé halad a közlés. A sorrend valójában nyers rangsorolás. Az első rovatnak a senki máséval össze nem mérhető dicsősége értelemszerűen minden esetben a modern ipari társadalom által favorizált, nemzeti rangra emelt népé, jelen esetben a magyaré. Ezután civilizációs erőssorrendben a németek és a tótok következnek. Majd statisztikusaink a rend kedvéért ismertetik, kik futottak még: itt a hazai kultúrlejtő keleti végére gurultnak tekintett, úgy értem, rendszerint orientalista közhelyek segítségével értelmezett magyarországi nemzetiségek, az oláhok, a ruszinok és a délszlávok sorakoznak. Végül a presztízshierarchia legaljára a cigányok kerültek, akik csakis az „egyéb” kategóriát tudták maguk mögé utasítani. A zsidókat csak azért nem találjuk a tornasor végén nagy harcban az utolsó hely elkerüléséért a cigányokkal, mert őket az állam hitfelekezetként konceptualizálta, így izraelita néven a vallási tornasor utolsói lettek belőlük.¹³⁷

Ez az etnikumok mindenki előtt világos értékhierarchiája képezte a kontextusát a nacionalizmus jegyében meginduló, immár a statisztikusokénál is jóval terebélyesebb tanügyi apparátusra (és még sok mindenki másra) bízott kulturális egyneműsítésnek, amely – ismeretes módon – lenyűgöző, habár nem meglepő sikert hozott. Ezzel az összeszerveződési potenciál megnőtt, magyarán sokkal nagyobb számú egymással társalogni, interakcióba lépni képes embert lehetett már fellelni az országban, akik így már megtalálhatták helyüket az ipari társadalom hatalmas munkaszervezetében.

És végül hogyan kerülhettek át a nemzeti kultúrát újonnan elsajátítók a nemzetbe? A homogenizáció következtében a nemzeti kultúra véráramába bekapcsolódó, akkultúrált nem magyarok népszevelei ellégesedtek, a név és a tulajdonképpeni kultúra szétvált egymástól. Példának okán egy magyarosodott szlovák tótsága innentől már nem igen jelölt semmi kézzel foghatót. Csak épp arra lett volna jó, hogy újra és újra felidézze azt a szégyenérzést, amit a népek rangsorában hátrább helyet foglalók elszenvedni kénytelenek, és hogy megbotránkoztassa a magyar nacionalistákat. Integrált, azaz magyar kultúrájú, tótnak hívott hősünk így hát, amint módja volt rá, beadta a derekát, vagyis a legközelebbi népszámláláson már különösebb megrendültség nélkül a nemzet nevében emlegette magát, amit nem is bolygatótt senki, az asszimiláció megtörtént. Többé nem különböztették meg a nemzetétől, végre valahára kielégülhetett a (magyar) nacionalisták gerjedelme.

A fogalomtörténeti változás, az újfajta társadalmi azonosságok kialakulásának sémáját a „cigánykurva”¹³⁸ kategória példáján így próbálhatjuk meg leírni: a modernitásban a „cigánykurva” mint foglalkozásnév elvesztette etnikai elemét.

¹³⁷ Mindez kis módosulásokkal, lényegileg változatlanul a Központi Statisztikai Hivatal bármely kiadványában megfigyelhető. Az anyanyelvek rangsorára lásd például az 1881-es népszámlálásból *Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal*, 1882. 214–225. A felekezetekére lásd például az 1900-as népszámlálásból *Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*, 1907. 230–237.

¹³⁸ Cigánykurvákat említ például egy 1830. évi, úriszék előtt tett vallomás Siklósról (NAGY, 2001. 226–228.).

Vagyis – miután a szakavatott hivatalnokok megkeresték, hogy a szóösszetétel melyik eleme utal szükségletek kielégítésére, szolgáltatásra – „kurvára” változott. De épp csak azért, hogy nyomtatásban, minősítő jellegét csökkentendő, a foglalkozási mellett nemi vonatkozással is rendelkező „kéjnév” szelídülve¹³⁹ találja meg helyét a munkamegosztásban az „egyéb” kategórián belül megbújva¹⁴⁰ és végül az 1950-es évekre teljesen eltűnjen a foglalkozásstatisztikából.¹⁴¹ A „cigánykurva” mint etnicitást jelölő kifejezés ezzel párhuzamosan elvesztette foglalkozási elemét, „cigányra” változott. Ez a megjelölés egyrészt súlyosan pejoratív melléközöngéjű volt, mélységes megvetést jelentett, hiszen a „cigány” állt legtávolabb a rangsorban a „magyartól”. Másrészt a kulturális homogenizáció következtében a név viselőjének voltaképpen kultúrájára már nem utalt. Úgyhogy a „cigány” fogalma végül érthetően elenyészett, a kategóriába tartozók átléptek a „magyarok” közé. Legalábbis így képzelhetjük el, mi történt volna, ha a cigányok beilleszkedése a modern nemzeti és ipari társadalomba nem lett volna épp olyan bonyolult és különleges, mint a zsidóké. Mindenesetre várakozásunk az, hogy szokványos esetben úgy érhető tetten a kultúra és a termelés szférájának szétválása a modern ember fejében, hogy először a népnevek elvesztik jelentésüket a munkaszervezetben, majd – a nemzet nevéől eltekintve – teljesen eltűnnek vagy legalábbis rohamosan csökkenő számú emberre vonatkoznak.

A „zsidó” név a modernitásban viszont nem tűnt el és nem is vonatkozott rohamosan csökkenő számú emberre (kivéve, ha meggyilkolták a név hordozóit), hanem épp az volt a különleges, hogy úgyszólván senki sem akarta és/vagy senki sem engedte levetni. Mi sem lenne egyszerűbb, mint arra gondolni, hogy zsidó-nem zsidó relációban bizonyára fennmaradt a rendies „'etnikai' munkamegosztás”, vagyis a foglalkozási határok kulturális határok is voltak egyben, a fogalomtörténeti változás nem történt meg, a zsidók pedig valami érdekes, habár érthetetlen premodern zárványt képeztek a modern társadalom testében. Ám tudjuk, hogy erről szó sincs. A zsidóknak az ipari társadalom munkamegosztásában betöltött funkcióit nem vette körül a régi világból ismerős módon kulturális válaszfal: a(z asszimiláns) zsidók ugyanazt a nemzeti kultúrát ismerték és művelték, mint keresztény munkatársaik, velük objektíve közös etnoszt képeztek. A zsidók már nem másfolyenek, hanem metoikoszok voltak. Látható, a termelés és a kultúra szétválasztása, a foglalkozás és az etnicitás egymástól elmozdíthatóságának modern elve a zsidók esetében is megvalósult, ők is modern emberekké formálódtak, vagyis az ő társadalmi azonosságuk ugyanúgy fel lett darabolva különböző kollektív identitásokká. A zsidók fel nem oldódása, a zsidóságmegmaradás törvénye, magyarán az, hogy beilleszkedésük ellenére régi nevükkel illették őket, nem a társadalomnak valami rendies atavizmusát jelölte, hanem – emellett kívánok érvelni a továbbiakban – épp ellenkezőleg: a modernség diadalát.

Képzeljük el egy szívós zsidóboltost, aki jócskán az *ancien régime*-ben született, de – ősatyjait, Ábrahámot, Izsákot és Jákobot is lepipálva – szerencsésen végigélte a nagy átalakulást, majd csak a modernitásban hunyt el, és kövessük nyomon az ő

¹³⁹ Lásd például erre az 1893. évi cigányösszeírás „kéjnév” kategóriáját *Országos Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*, 1895. 78.

¹⁴⁰ Lásd például *Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal*, 1941a. 21.

¹⁴¹ *Központi Statisztikai Hivatal*, 1949.; *Országos Terohivatal*, 1951.

példáján, mi is történhetett a zsidókkal a gellneri világban. A hősünk régi jó nyugalma megzavaró, egyre sűrűsödő találkozásai a furcsa kérdéseket feltevő számlálóbiztosokkal, hivatalnokokkal, sőt már az ezekhez napról napra hasonlatosabb vevőivel is, ráébresztette, hogy amit eddig mondogatott, ha megkérdezték kicsoda, talán már nem is annyira érthető beszélgetőpartnereinek. Egyre bizonytalanabb lett tehát abban, hogy ő egy zsidóboltos, és kezdett kibontakozni benne a felismerés, hogy mintha inkább egy zsidó boltost látna a tükörben. Kulturálisan zsidóként ismerte fel magát, boltossága ebből a szempontból légiesnek bizonyult. Igen ám, de mire ezt nagy nehezen kigondolta, beköszöntött a magyar világ. Felismerése ezért nem a Talmud mélyebb tanulmányozására készítette, nem is Herzl munkáit kezdte el forgatni, hanem beiratkozott a legközelebbi magyar nyelvű iskolába és előfizetett egy magyar lapra, mivel nemigen tudott eltekinteni attól a nem túl derűs tényről, hogy ki kellett szolgálnia vevőit, akik már szintén magyarul beszéltek. Az iskolában azonban szép dolgokat tanítottak neki, úgyhogy hamarosan a lelkesedése is megjött a magyarosdihoz eladdig, hogy már „*ha népdalokat hallott, egy kis alkohol segítségével, kicsordultak a könnyei*”.¹⁴² Közben elmaradt a zsinagógából, szombaton is várta vevőit, össze is házasodott egy kereszténnyel, meg is keresztelkedett előtte, a belügyminiszter engedélyezte neki a neve megváltoztatását, és végül azt vette észre, hogy már nem is beszélget hosszabban és sűrűbben a zsidókkal, ha összefut velük, mint a keresztényekkel. Zsidósága már nem igen jelölt semmi kézzel foghatót. A következő arra járó számlálóbiztosnak különösebb megrendültség és mindenféle akcentus nélkül bediktálta, hogy magyar az anyanyelve. És őt mindezek után is ugyanúgy megkülönböztették a nemzettől, mint korábban, környezete továbbra is zsidónak tekintette, és talán még ő is magát.

Ennek a mesének a szokatlan végére az adhat magyarázatot, ha végiggondoljuk, hogyan alakulhatott ki zsidóboltosunk foglalkozási azonossága. Elővette megint zsidóboltosságát és elkezdte fürkészni, hogy hámozza ki ebből a szóból új azonosságának nevét a munkaszervezetben. A „boltosnak” a termelés szempontjából volt értelme, így hát felcsapott boltosnak. A biztonság kedvéért azonban elgondolkodott a „zsidó” tagon is, nem mond-e valamit ez is arról, hogyan járul hozzá a szükségletek kielégítéséhez.

Alapossága nem valami jellegzetes zsidóboltos-szorgalom megnyilvánulása volt. A drótostótok, cigánykovácsok, de még az üstfoltozók és a nemesek is, ugyanígy dilemma előtt álltak, dönteniük kellett, hogy tótságuk, cigányságuk és magyarságuk nem lesz-e még esetleg jó valamire a termelésben. És rájöttek, mert különben mind okos emberek voltak, hogy a „tót”, a „cigány” és a „magyar” (meg az „oláh”, a „rác” és így tovább) szó ugyan igenis tesz ezt-azt a munkaszervezetben, de amit jelent, arra az új, ipari társadalomban nem igen lesz szükség. Az ugyanis nem az együgyű szelídség, naplopás és a hepciásság (vagyis a felsorolt népek állítólagos vonásai),¹⁴³ hanem az éleslátás, precíz és súrlódásmentes kooperáció világának épült. Úgyhogy inkább igyekeztek népvüket gondosan kizárni foglalkozási

¹⁴² Kritikusainak válaszolva ezekkel a szavakkal fogalmazta meg Gellner finoman, hogy ő maga is táplál nacionalista érzelmeket. GELLNER, 1996a. 625.

¹⁴³ A cigány lustaságra lásd AUGUSTINI AB HORTIS, (1775–76). 137., 147., 149., 167.; KÓVÁRY, (1847). 169. A tót együgyű szelídségre FÉNYES–LUCZENBACHER, 1846. 7.; FÉNYES, 1842. 68. A magyar heveségre FÉNYES, 1842. 65–66.; MAGDA, (1819). 44.; VÁRI, 2000. 54., 57–58., 61.

azonosságukból. És mások sem voltak érdekeltek abban, hogy számon tartásuk, ki melyik népből indult a munkahelyére, hiszen a modern ipari társadalmat a munkamegosztás, tehát az egymásrautaltság tartotta össze és vitte előre, így hát mindenkinek az volt a megnyugtató, ha nem mulya tótokat, lusta cigányokat és kötekedő magyarokat látott dolgozni maga mellett a vállalatánál, hanem gyorsan kapcsoló irodistákat, inukat megfeszítő vájárokat és megbízható agronómusokat. A modern ipari társadalom újfajta munkamegosztásának a kontextusában tehát az olyan szavak, amelyeket ma etnikumot jelölőnek tudunk, mint foglalkozásnevek ellégiesedtek, nem jelentettek a termelésben olyasmit, amire igény lett volna, így hát kivesztek a – hogy Tóth Zoltán ötletét felhasználjam – foglalkozásszerkezeti műveltségéből.

Zsidóboltosunk sorsa éppen ezen a ponton állt más pályára. A maga szintjén bizonyára alaposan ismerte azt a mítoszt, amely meghatározta, mit lehet és mit kell elgondolni önnön zsidó karakteréről, tudta, milyen egy sztereotip zsidó. Amikor tehát elkezdte keresni, mit is jelenthetnek a közismert zsidó vonások a termelésben, fontos belátásra jutott: a „zsidó” mint foglalkozásnév a modern ipari társadalomban nemhogy ellégiesedett, hanem hirtelen nagyon sokat kezdett nyomni. A modernitás előtt hiába buktak el a zsidók a keresztény többség meglátása szerint épp a lényegi tudáspróbán (tudniillik nem ismerték fel a keresztény hit igazságát, nem voltak képesek belátni, hogy Jézus a messiás), világi ügyekben vágott az eszük, mint a borotva, legalábbis furfangosnak, ravasznak, leleményesnek észlelték őket (leginkább a kereszténység elleni mesterkedésben). Aztán az üzleti véna is, tehát a hozam fáradhatatlan hajszolása, régi nevén: a kapzsiság, vagyis mindaz, amit az uzsoráság fogalma felélt, olyan tulajdonsága volt az ugyan elképzelt, de valóságosként kezelt zsidó karakternek, amely a régi világban a nem zsidók szemében megvetetté, sőt ördögivé tette a zsidókat.¹⁴⁴ Most viszont, a modern ipari társadalomban – ahogy Gellner mondja: a munka fizikaiból szemantikussá válásának korában¹⁴⁵ – ugyanezek a vonások, ha szimpatikussá nem is mind váltak, mindenestre messze a legkeresettebb hiánycikkek lettek a munkaerőpiacon, még ha némi erkölcsi megbízhatatlansággal párosultak is.¹⁴⁶ És ezekből az egykor súlyos jellemhibának, immár azonban tetemes induló tőkének számító adottságokból a népek közül – úgy hitték – a legtöbb a zsidóknál volt felhalmozva, közel s távol egyetlen keresztény nép sem bírt ilyen állítólagos lelki alkattal. A „zsidó” fogalma a modern ipari társadalom munkaszervezetében tehát nagyon is értelemmel bírt, méghozzá pozitív, termelékenységet fokozó, növekedést serkentő jelentést kapott. Zsidóboltosunk megértette mindezt és levonta a következtetést, hogy ezek szerint kvázi két foglalkozása is van: egyfelől boltos, másfelől zsidó. Az is világossá vált előtte, hogy nagy kincs hullott az ölébe, amire vigyáznia kell: jól az eszébe kell vésnie, hogy ő egy zsidó foglalkozású ember. Nem zsidó szomszédjai egyetértettek vele, hiszen

¹⁴⁴ Ezekre a premodern sztereotípiákra és modern továbbélésükre lásd FELSENSTEIN, 1995. 27–57.; GILMAN, 1997.; HOLMBERG, 2011. 138–143.; HOLMBERG, 2013. 31–43.; OISTEANU, 2005. 121–205.; TRACHTENBERG, (1943). 17–118., 142–146.; BOLGÁR, 2014. 215–236.

¹⁴⁵ GELLNER, 2004a. 55., 57–58., 71.

¹⁴⁶ Nagyon hasonlóan ragadja meg Yuri Slezkine lendületes érvelése, mi az a hozománya a zsidóságnak a régi világból, amely a modernitásban jelentőssé vált. Emiatt tekinti őket a modernitás előtti korszak modernjeinek. A különbség Slezkine és a saját megközelítésem között abban áll, hogy szerinte a zsidókat nemcsak ilyennek képelték, hanem ilyenek is voltak (SLEZKINE, 2004. 4–39.).

annak a munkaszervezetnek, amiben a kenyerüket keresték, jól jött egy zsidó, nagyon is megvolt benne a szerepe, haszna hősiüknek. Így hát semmi szín alatt nem kívánták elfelejteni zsidóságát, hiába látszott pont ugyanolyan magyarnak, mint ők.

Foglaljuk össze kicsit elvontabban, ne egy ilyen gyermekes mesébe foglalva, mi szabta meg Gellner világában az ex-zsidóboltos és általában a zsidók azonosításának alakulását. A zsidó karakter köztudottnak számító vonásai, amelyek az *ancien régime*-ben szegényfoltként fungáltak, Indusztria földjén átlényegültek termelőszközé, és ezeket a személyüktől elszakíthatatlan termelőszközöket vitték magukkal apportként a zsidók a modern ipari társadalom óriási részvénytársaságába. A zsidó fogalma tehát a modernitásban foglalkozási vonatkozásában volt megőrzésre érdemes: a zsidók kilétének elfelejtése kárt okozott volna a termelésnek, hiszen a zsidó szó a metamorfózison átesett munkaszervezetben, amely egyre nagyobb flexibilitást és egyre több szellemi erőfeszítést várt el munkásaitól, az új és legfontosabb funkciókat, tulajdonságokat jelölte. Viselői úgy léptek be Indusztriába, hogy pont az iparkodás bélyege volt rájuk ütve, a modern ipari társadalommal azonos jelentést hordoztak a népjellemükről folyó diskurzus rendje szerint. A zsidó lett a modernitás antropomorf megjelenítője.¹⁴⁷

A gellneri univerzumban a zsidók be nem olvadása ilyenformán harmonikusan illeszkedett a modernitásba, sőt, következett belőle, csak hogy szöges ellentétben állt máskülönben meghitt szövetségesének, a nacionalizmusnak az elvével, amely szerint az országon belül senkinek sem szabadna lenni, akit megkülönböztetnek a nemzettől. Hiába találtatott ugyanis a „zsidó” légiesnek népnévként, minden korábbinál jelentősebbé váló termelési jelentése nem engedte feledésbe merülni. A nacionalizmus szemszögéből ez annyit tett, hogy – Indusztria követelményeinek megfelelően – a társadalomszerkezeti alapműveltség képzetes szótárában bosszantóan bennragadt egy népnév, holott abban csakis a nemzet nevének kellett volna szerepelnie. Úgyhogy a zsidók befogadásának vagy be nem fogadásának ügye miatt mindenki lelkében meg kellett ütköznie a nacionalizmusának a modernségével, az ugyanazság szépsége iránti érzéknek az önszeretettel, a zsidók pedig a nacionalizmus és a modernitás közti ütközőzónában találták magukat. És mivel a zsidóságmegmaradás törvénye érvényesült, nem kétséges, hogy a modern világ kialakulásakor melyik fél kerekedett felül.

Óhatatlanul eszembe jut Bruno Latour híres könyvének a címe, amely egyébként egész más jellegzetességeit vizsgálja a modernségnek, mint amiről mi beszéltünk: *Sohasem voltunk modernek*. Az meglehet. De úgy látszik, azért feltétlenül modernebbek voltunk, mint nacionalisták. Ha jól okoskodtam, meg Gellner is, akkor a zsidók metoikoszsága, az, hogy kulturális hasonulásuk után is zsidókként léteztek, vagyis a zsidóságmegmaradás törvényszerűsége nem más, mint az ipari társadalom nacionalizmus felett aratott fényes győzelmének, mindannyiunk modernségének emlékműve. (Kéretik nem rongálni!?)

Határozottan ez a kép rajzolódik ki – fogalmazna talán Gellner. Az én gyalogjáró műzsám azonban inkább azt mondatja velem: ha jól gondoltuk végig Gellner teóriáját, akkor az imént kibontott *hipotetikus* magyarázat adódik a zsidóságmegmaradás

¹⁴⁷ Arra a megállapításra, hogy a zsidó közképe a modernitás/kapitalizmus szimbólumává vált az antiszemiták, kapitalizmus- és modernitáskritikusok körében vagy általában, lásd például COHN, 1967. 23–24., 170., 174.; RÜRUP, 1975. 18.; SLEZKINE, 2004. 39.

törvényére. E tanulmány elején nem is ígértem ennél többet. A magyarázat minden egyes elemének empirikus ellenőrzéséhez – ahogy mondani szokták – külön monográfia (továbbá több életerő) kellene, és nem vagyok meggyőződve arról, hogy sikerülne.

Mégis szeretnék végül egyetlen példát hozni arra az 1920-as évek Magyarorszájáról, hogy az imént kifejtett gondolatmenet leglényegesebb elemei nem eleve képtelenségek. A példa attól igencsak meglepő, hogy a szöveget, amit be kívánok mutatni, egy magát antiszemitának valló újságolvasó írta, aki ennek ellenére a „zsidó” szót nem egyszerűen foglalkozási értelemben használta, de kifejezetten pozitívban is: úgy képzelte el a zsidót a termelésben, mint akinek a tevékenysége az ő jólétét fokozza.

1925-ben Gyöngyösön élénk polémia folyt a Gyöngyösi Bank Részvénytársaság „elzsidósodásáról”. A részvénytársaság közgyűlésére készülve antiszemita frakció formálódott, hogy megtámadja a zsidó menedzsmentet. Egy Fajvédő nevű levelező a *Gyöngyösi Új Lapban* reagált a szervezkedésre.¹⁴⁸ Fajvédő a cikk elején leszögezte, hogy a bank elzsidósodása tény, és hogy a fajvédelmi törekvéseket általában – nevéhez hűen – ő maga is támogatja. Ám hiába volt kétségbevonhatatlan – ahogy akkoriban mondták – izzó fajszeretete, írása oda konkludált, hogy eszmetársai közgyűlési akcióját mégsem helyeselheti. Hogy miért? Egyrészt, mert úgy találta, a megtámadottak személy szerint becsületes emberek. Másrészt – és számunkra ez az érdekes –, mert Fajvédő maga is részvényese volt a banknak, és úgy találta, osztalékai akkor lesznek a legtetemesebbek, ha az intézet vezetése továbbra is a megfelelő – tudniillik zsidó – személyekre lesz bízva. Mint írja: „A Gyöngyös és Vidéke [című lap] legutóbbi számában a Bankrészvény elzsidósodását állapítja meg.^[149] Megállapításai igazak, a cikk célja ugyancsak nem eshetik kifogás alá. [...] a fajvédelmet helyeslem és szükségesnek tartom [...] Mint néhány részvény tulajdonosa azon véleményemet vagyok bátor hangoztatni, hogy a Gyöngyösi Bank Részvénytársaság vezetése jó kezekben van. Tisztelet és becsület keresztény véreimnek, de a banküzlethez nem sokat értenek. Ha már a néhány garasomat részvénybe fektettem, csak jobban megbízom én a bankvezetésre képesített egyénben, mint egy-egy nyugalomba vonuló iparosba, vagy kereskedőbe [sic].”

Nos, Fajvédő nem volt se lángész, se remek stilisztá. Ám ennek ellenére pár sorba egészen bonyolult tartalmakat sikerült belesűrítetnie. A gyöngyösi levelező mondanóját két ellenfogalmi struktúra köré építette. Mégpedig a zsidó–keresztény és a bankvezetésre képesített egyén–nyugalomba vonuló iparos, kereskedő fogalompárról van szó. Az oppozíciók tagjai azonban azzal, hogy Fajvédő egymás mellé helyezte őket, átvihetővé váltak a másik ellentétpárba, akadálytalanul kerültek szembe a felekezeti/faji fogalmak foglalkozásiakkal. A szöveg így problémamentes tudásként teszi láthatóvá a zsidó–hozzaértő bankár és a keresztény–nyugalomba vonuló, hozzá nem értő iparos, kereskedő azonosítást, valamint a keresztény–hozzaértő bankár, illetve a zsidó–nyugalomba vonuló, hozzá nem értő iparos, kereskedő szembeállítását is. Fajvédő szerzeményében a „zsidó” fogalma tehát nemcsak, mint levelezői álneve és cikkének eleje feltételezi, alacsonyrendű fajt takart, de foglalkozási vonatkozása is volt, sajátos munka végzésének sajátosan magas minőségét is jelentette, amely a szerző boldogulását segíti.¹⁵⁰

¹⁴⁸ FAJVÉDŐ, 1925.

¹⁴⁹ KRAX., 1925.

¹⁵⁰ További példák ugyanerre: „a zsidóságot mindenki az úri foglalkozások valamely fókán álló csoportnak

Fajvédő cikkében tehát a „zsidó” szónak az a modern jelentése, amikor a munkaszervezetben jelöl valami értékeset, a prosperitás serkentőjeként tűnik fel, kétségkívül megfigyelhető. A szövegből azonban arról is megtudhatunk valamit, mekkora volt a jelentősége ennek az értelmezésnek a szerző számára, hiszen a zsidó modern és antiszemita felismerési módját egymással versengve vehetjük szemügyre. Személyes jólétének óhajta, egészséges önszeretete, tehát modernsége azt súgta a levelezőnek, akkor jár jobban, ha tőkét zsidók, a kapitalizmus állítólag verhetetlen bajnokai kezelik. Fajvédelmi meggyőződéséből, tehát a modernitás elleni modernista lázadó¹⁵¹ mivoltából azonban az következett, hogy a munkaszervezeten belül garázdálkodó, élősdi, a levegőt a „mieink” elöl elszívó zsidókat ki kell söpörni a pénzintézetből, ahogy azt cikke első sorai sejtetik. Mint tudjuk, a szerző végül a zsidó menedzsment meghagyása mellett érvelt. Úgy látszik, antiszemita énje alulmaradt a küzdelemben. Még maga Fajvédő is inkább volt modern, mint fajvédő.

*

Miért nem adták fel a zsidók zsidó önazonosságukat, és miért nem hagytak fel a többség a zsidóságuk észben tartásával, örökös felelőtlenségével, rögzítésével? Miért voltak a zsidók metoikosok, azaz megkülönböztettek a nemzettől a modern korban? Miért érvényesült a zsidóságmegmaradás törvénye? Végső soron így javaslom továbbírni Gellner elméletét a zsidó beilleszkedés különös lefolyására vonatkoztatva: egy nép azért nem asszimilálódhatott a fősabálynak megfelelően a nemzetbe, mert a jellemükről szóló diskurzus medréből az következett, hogy a modern ipari társadalmat legitimáló ígéretnak, vagyis a jólét lehető legnagyobb mértékű növekedésének a beteljesítéséhez ez a célszerű.

Alighanem téved, aki úgy hiszi, azért maradt el a zsidók beolvadása, mert a zsidók nem voltak elég lelkes magyar (német, francia stb.) hazafiak. Akárhány hajlíthatatlan magyar (német, francia stb.) nacionalistát felsorolhatnánk, akiről még most is mindenki pontosan tudja, hogy zsidó volt. De az sem valószínű, hogy vallásuk különleges népi megtartó ereje miatt ragadtak a nemzeten kívül a zsidók. A zsidók tömegei éppúgy elvilágiasodtak, mint a keresztény felekezetek hívei, egyesek még keresztényekké is váltak, azonban továbbra is zsidónak tekintették őket. És az sem tűnik kielégítő magyarázatnak, hogy a zsidók zsidóságának buzgó könyvelésére a társadalmat antiszemitizmusa (antimodernizmusa) vezérelte. Érthetetlen lenne ugyanis, ha ennyire döntő jelentőségű volt a zsidóellenesség, hogy jöhetett létre sok-sok interakció, bensőséges egymásrataltság, hadd ne mondjam: szerelmes összefonódás a felek között, vagyis hogy szövődhetett össze zsidók és keresztények élete egymással. Hanem – ha Gellner és mi is jól gondolkodtunk, a gellneri világ hasonlít a valóságosra – azért nem olvadhattak be a nemzetbe a zsidók, mert a zsidó a modernitással járó fáradalmakat elviselhetővé tevő ígéretet juttatta az emberek eszébe, majdani közös jólétünk allegóriája volt. Nagyjából azt jelentette, csak

tekinti” (ÁGOSTON, 1917. 40.). Lásd még Tamás Gáspár Miklós közlését arról, hogy egy közelebről meg nem nevezett Csalog Zsolt-szociográfiában egy boltost pusztán a foglalkozása miatt zsidóként említ egy parasztasszony, noha semmilyen szokványos értelemben nem az (TAMÁS, 1999. 133–134.).

¹⁵¹ GRIFFIN, 2011.

fentebb stílusban, amit ma a GDP növekedési prognózis. Arra emlékeztetett, hogy lesz még idő, amikor végre mindahányan öt forintért kuglert vehetünk. Azért nem szívódhattak fel nyomtalanul a zsidók, mert jó vagy legalábbis muszáj volt gondolni rájuk.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BMREI Berzétei Magyar Református Egyház Irattára, Berzéte (Szlovákia)

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
X Másolatok gyűjteménye, Használati mikrofilmek.

UNSZJKE CsKK Az Utolsó Napok Szentjeinek Jézus Krisztus Egyháza Családtörténeti Kutatóközpont, Budapest

ACSAÁDY

1883 ACSÁDY Ignác: *Zsidó és nemzsidó magyarok az emancipáció után*. Budapest, Weiszmann Testvérek, 1883.

ÁGOSTON

1917 ÁGOSTON Péter: *A zsidók útja*. Nagyvárad, Nagyváradai Társadalomtudományi Társaság, 1917. (*A jövő kérdései*, 2.)

ALY-ROTH

2004 ALY, Götz – ROTH, Karl Heinz: *The Nazi Census. Identification and Control in the Third Reich*. Translation: Edwin Black – Assenka Oksiloff. Philadelphia, Temple University Press, 2004. (*Politics, History, and Social Change*)

ANDERSON

(1991) ANDERSON, Benedict: *Elképzelte közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford.: Sonkoly Gábor. Budapest, L'Harmattan-Atelier, 2006. (*Atelier füzetek*, 8.)

AUGUSTINI AB HORTIS

(1775–76) AUGUSTINI AB HORTIS Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről*. Ford.: Magyar László András. Szerk.: DEÁKY Zita – NAGY Pál. Budapest-Gödöllő, Györffy István Néprajzi Egyesület–Magyar Néprajzi Társaság–Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, 2009. (*Néprajzi Látóhatár kiskönyvtára*, 12.)

BARTHA

(1901) BARTHA Miklós: *Kazár földön*. Budapest, Stádium, 1939.

BAUMAN

(1989) BAUMAN, Zygmunt: *A modernitás és a holokauszt*. Ford.: Greskovits Endre. Budapest, Új Mandátum–Az Irodalom Visszavág–Max Weber Alapítvány, 2001. (*A Szociálpolitikai Értesítő könyvtára. Társadalom & történet*, 5.)

1990 BAUMAN, Zygmunt: *Assimilation and Enlightenment*. *Society*, 27. (1990) 6. sz. 71–81.

1993 BAUMAN, Zygmunt: *Modernity and Ambivalence*. Cambridge, Polity-Blackwell, 1993.

1998 BAUMAN, Zygmunt: *Allo-Semitism: Premodern, Modern, Postmodern*. In: *Modernity, Culture and 'the Jew'*. Eds.: CHEYETTE, Bryan – MARCUS, Laura. Stanford, Stanford University Press, 1998. (*Contraversions. Jews and Other Differences*) 143–156.

BEKSICS

1883 BEKSICS Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás különös tekintettel városainkra*. Budapest, Athenaeum, 1883.

BENDA

2008 BENDA Gyula: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalmá, 1740–1849*. Szerk.: FENYVES Katalin – SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, L'Harmattan; Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. (*Mikrotörténelem*, 3.)

BICZÓ

2004 BICZÓ Gábor: *Asszimilációkutatás – elmélet és gyakorlat*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 2004. (MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont munkafüzetei, 96.)

2009 BICZÓ Gábor: *Hasonló a hasonlónak. Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Pozsony, Kalligram, 2009.

BÓDY

2003 BÓDY Zsombor: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztoiszelők társadalomtörténete, 1890–1938*. Budapest, L'Harmattan, 2003. (*A múlt ösvényén*)

BOLGÁR

2003 BOLGÁR Dániel: Két anyakönyvi bejegyzéstől a népi kultúra fennmaradásáig, avagy bevezetés két fattyúszületés berzétei interpretációjának történetébe. *Sic Itur ad Astra*, 15. (2003) 4. sz. 83–176.

2008 BOLGÁR Dániel: B. gazda és H. doktor. Kisvárosi önéletrások felekezeti mintázatai. *Aetas*, 23. (2008) 3. sz. 155–170.

2009 BOLGÁR Dániel: „Maguk közt kiválni”. Asszimiláció és integrálódás Mikszáth műveiben. *Sic Itur ad Astra*, 23. (2006) 59. sz. 175–184.

2014 BOLGÁR Dániel: *Asszimiláció és integráció a modern Magyarországon. Miért a zsidók? A zsidó siker és kudarc társadalomtörténete a modern Magyarországon (1890–1944)*. Budapest, PhD-értekezés (ELTE BTK) 2014.

BREUILLY

2009 BREUILLY, John: Utószó. Ford.: Keszei András. In: GELLNER, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest, Napvilág, 2009. (*TÁRStudomány*) 181–229.

CEGLÉDI

1997 CEGLÉDI Zoltán: Keresztnévvizsgálat a szegedi születésű neológ zsidóknál (1810–1944). In: *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.) 2. köt. Szerk.: B. GERGELY Piroska – HAJDÚ Mihály. Budapest–Miskolc, Magyar Nyelvtudományi Társaság–Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézet, 1997. 158–161.

COHN

1967 COHN, Norman: *Warrant for Genocide. The Myth of the Jewish World-Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*. London, Eyre & Spottiswoode, 1967.

COLLINS

1903 COLLINS, Frederick Howard: *Spencer Herbert szintheticus filozófiájának kivonata*. Ford.: Jászi Oszkár – Pekár Károly – Somló Bódog – Vámbéry Rusztem. Budapest, Pollitzer Zsigmond és fia, 1903. (*Társadalomtudományi könyvtár*, 1.)

CONVERSI

2007 CONVERSI, Daniele: Homogenisation, Nationalism and War: Should We Still Read Ernest Gellner? *Nations and Nationalism*, 13. (2007) 3. sz. 371–394.

DÁNYI-DÁVID

1960 *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Szerk.: DÁNYI Dezső – DÁVID Zoltán. Budapest, KSH Könyvtára–Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, 1960.

DENIS

2013 DENIS, Vincent: Individual Identity and Identification in Eighteenth-Century France. In: *Identification and Registration Practices in Transnational Perspective. People, Papers and Practices*. Eds.: ABOUT, Ilse – BROWN, James – LONERGAN, Gayle. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2013. 17–30.

DON-MAGOS

2006 DON, Jehuda – MAGOS, George: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. Ford.: Ránki Júlia. In: DON, Jehuda: *A magyarországi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténete a 19–20. században. Tanulmányok*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatóközpont-Élet és Irodalom, 2006. 13–50.

DURKHEIM

(1893) DURKHEIM, Émile: *A társadalmi munkamegosztásról*. Ford: Csákó Mihály. Szerk.: NÉMEDI Dénes. Budapest, Osiris, 2001. (*Osiris könyvtár, Szociológia*)

FAJVÉDŐ

1925 Védem a Gyöngyösi Bank Részvénytársaságot. *Gyöngyösi Új Lap*, 7. (1925. április 12.) 15. sz. 2.

FARKAS

2012 FARKAS Tamás: Jewish Name Magyarization in Hungary. *Hungarian Cultural Studies*, 5. (2012) [<http://ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea/article/view/76>] 2016. január 16.

FELSENSTEIN

1995 FELSENSTEIN, Frank: *Anti-semitic Stereotypes. A Paradigm of Otherness in English Popular Culture, 1660–1830*. Baltimore-London, Johns Hopkins University Press, 1995. (*Johns Hopkins Jewish Studies*)

FENYVES

2009 FENYVES Katalin: Hirschlból Szarvady és Ábrahám fia, Jenő: a névválasztás mint akkulturációs stratégia. In: *A családnev-változtatások történetei időben, térben, társadalomban*. Szerk.: FARKAS Tamás – KOZMA István. Budapest, Gondolat-Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009. 137–152.

2010 FENYVES Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest, Corvina, 2010.

2012 FENYVES Katalin: *Zsidó polgáriásodás a 19–20. század fordulójának Magyarországon: a nyelvhasználat és nők helyzetének alakulása*. Budapest, habilitációs értekezés (Órszágos Rabbiképző-Zsidó Egyetem) 2012.

FÉNYES

1842 FÉNYES Elek: *Magyarország statistikája*. 1. köt. Pest, Trattner-Károlyi, 1842.

FÉNYES-LUCZENBACHER

1846 FÉNYES Elek – LUCZENBACHER János: Magyarország általános statistikája. In: *Magyarföld és népei eredeti képekben. Föld- és népmérei, statisztikai és történeti folyóirat*. Szerk.: VAHOT Imre. Pest, Vahot Imre, 1846.

FRANKEL

- 1992 FRANKEL, Jonathan: Assimilation and the Jews in nineteenth-century Europe: towards a new historiography? In: *Assimilation and community. The Jews in nineteenth-century Europe*. Eds.: FRANKEL, Jonathan – ZIPPERSTEIN, Steven J. Cambridge–New York–Melbourne–Port Chester–Sydney, Cambridge University Press, 1992. 1–37.

FROJIMOVICS

- 2003 FROJIMOVICS, Kinga: Jewish Naming Customs in Hungary from the Turn of the Twentieth Century until the Holocaust. In: *The 23rd International Conference on Jewish Genealogy, July 20-25, 2003, Washington DC*. [<http://www.jewishgen.org/Hungary/2003nameskinga.html>] 2016. január 16.

GANTNER

- 2005 GANTNER Brigitta Eszter: Ortodoxia és a magyar-zsidó történetírás. In: „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket”. *Tanulmányok a zsidó történetírásról*. Szerk.: GANTNER Brigitta Eszter – SCHWEITZER Gábor – SCHWEITZER József. Budapest, Universitas-Judaica Alapítvány, 2005. (*Mórija könyvek*, 4.) 120–133.

GELLER

- 2011 GELLER, Jay: *The Other Jewish Question. Identifying the Jew and Making Sense of Modernity*. New York, Fordham University Press, 2011.

GELLNER

- 1965 GELLNER, Ernest: *Thought and Change*. Chicago–London, The University of Chicago Press–Weidenfeld and Nicholson, 1965. (*The Nature of Human Society*)
- 1974 GELLNER, Ernest: *Contemporary Thought and Politics*. London–New York, Routledge–Kegan Paul, 1974. (*Selected Philosophical Themes*, 2.)
- 1983 GELLNER, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford, Basil Blackwell, 1983. (*New Perspectives on the Past*)
- (1983) GELLNER, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Ford: Barabás András. Budapest, Napvilág, 2009. (*TÁRStudományok*)
- 1995a GELLNER, Ernest: *Encounters with Nationalism*. Oxford–Cambridge (MA), Blackwell, 1995.
- 1995b GELLNER, Ernest: A nacionalizmus és a komplex társadalmak kétféle kohéziós formája. Ford.: Szanyi Imre. In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Szerk.: BRETTNER Zoltán – DEÁK Ágnes. Pécs, Tanulmány, 1995. 188–212.
- 1996 GELLNER, Ernest: Reply to Critics. In: *The Social Philosophy of Ernest Gellner*. Eds.: HALL, John A. – JARVIE, Ian C. Amsterdam–Atlanta, Rodopi, 1996. (*Poznań Studies in the Philosophies of Sciences and Humanities*, 48.) 623–686.
- 1997 GELLNER, Ernest: *Nationalism*. London, Weidenfeld–Nicolson, 1997.
- 1998 GELLNER, Ernest: *Language and Solitude. Wittgenstein, Malinowski and the Habsburg Dilemma*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 1998.
- 2004a GELLNER, Ernest: A nacionalizmus kialakulása: a nemzet és az osztály mítoszai. Ford.: Sisák Gábor. In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Szerk.: KÁNTOR Zoltán. Budapest, Rejtjel, 2004. (*Bibliotheca Iuridica. Publicationes Cathedrarum*, 20.; *Regio könyvek; Rejtjel politológiai könyvek*, 21.) 45–78.
- 2004b GELLNER, Ernest: *A szabadság feltételei. A civil társadalom és vetélytársai*. Ford.: Csaba Ferenc. Budapest, Typotex, 2004. (*Civil szellem*, 2.)

GERŐ

- 2005a GERŐ András: Zsidó utak – magyar keretek a XIX. században. Liberálisok, antiszemiták és zsidók a modern Magyarország születésekor. In: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Szerk.: VARGA László. Budapest, Pannonica–Habsburg Történeti Intézet, 2005. 59–72.

GERŐ

- 2005b GERŐ András: A szétesett zsidóság. In: GERŐ András: *A zsidó szempont*. Budapest, PolgART, 2005. 61–99.
- 2005c GERŐ András: Új zsidó múlt. In: GERŐ András: *A zsidó szempont*. Budapest, PolgART, 2005. 101–118.
- 2014 GERŐ András: Előszó. In: GERŐ András: *Magyar másík. Értelmezések és reprezentációk*. Budapest, Habsburg Történeti Intézet–Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2014. 7–9.

GILMAN

- 1997 GILMAN, Sander L.: *Smart Jews. The Construction of the Image of Jewish Superior Intelligence*. Lincoln–London, University of Nebraska Press, 1997.

GLUCK

- 2004 GLUCK, Mary: The Budapest Flâneur: Urban Modernity, Popular Culture, and the “Jewish Question” in Fin-de-Siècle Hungary. *Jewish Social Studies*, 10. (2004) 3. sz. 1–22.

GONDA

- 1992 GONDA László: *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945*. Szerk.: ZEKE Gyula. Budapest, Századvég, 1992.

GRIFFIN

- 2011 GRIFFIN, Roger: Politikai vagy ontológiai bizonytalanság? A modernitás szerepe a magyar antiszemitizmus megerősödésében a 20. század eleji Európában. Ford.: N. N. In: *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Szerk.: MOLNÁR Judit. Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, 2011. 13–26.

GYÁNI

- 2001 GYÁNI Gábor: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 2. (2001) 3–4. szám. 221–231.
- 2013 GYÁNI Gábor: Identitás versus imázs: asszimiláció és diszkrimináció a magyar zsidóság életében. In: GYÁNI Gábor: *Nép, nemzet, zsidó*. Pozsony, Kalligram, 2013. 213–232.

GYÁNI-KÖVÉR

- 2001 GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris, 2001. (Osiris tankönyvek)

GYURGYÁK

- 2001 GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris, 2001.

HANÁK

- 1974 HANÁK Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle*, 17. (1974) 4. sz. 513–536.
- 1984 HANÁK Péter: A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában. In: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Szerk.: HANÁK Péter. Budapest, Gondolat, 1984. 355–379.
- 1999 HANÁK Péter: A közép-európai háromszög. A zsidóság kulturális szerepe Bécsben, Budapesten és Prágában. In: HANÁK Péter: *A kert és a műhely*. Budapest, Balassi, 1999. 217–229.
- 2005 HANÁK Péter: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében.) In: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Szerk.: VARGA László. Budapest, Pannonica–Habsburg Történeti Intézet, 2005. 167–189.

HERNÁDI

- (2011) HERNÁDI Miklós: Az elhallgatott és a beleértett. In: HERNÁDI Miklós: *Együtt vagy külön? Magyar–zsidó együttélés a szociológus szemével*. Budapest, Akadémiai, 2013. 206–214.

HERZL

- (1896) HERZL Tivadar: *A zsidó állam. A zsidókérdés modern megoldásának kísérlete*. Ford.: Albert Tibor. Szombathely, Szülőföld, 2015.

HOLMBERG

- 2011 HOLMBERG, Eva Johanna: *Jews in the Early Modern English Imagination. A Scattered Nation*. Farnham–Burlington, Ashgate, 2011. (*Transculturalisms, 1400–1700*)
- 2013 HOLMBERG, Eva Johanna: Jews of All Trades. Jews and Their Professions in Early Modern Travel Writing. *Journeys*, 14. (2013) 2. sz. 27–49.

HORVÁTH

- 2005 HORVÁTH Gergely Krisztián: Útlevélpolitika a rendi korszak végén. Moson vármegyei tapasztalatok. *Regio*, 16. (2005) 1. sz. 27–51.

HROCH

- 1985 HROCH, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Translation: Ben Fowkes. Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
- (1993) HROCH, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzet-építés folyamata Európában. Ford.: Erdősi Péter. *Regio*, 11. (2000) 3. sz. 3–26.
- 2006 HROCH, Miroslav: Modernization and Communication as Factors of Nation Formation. In: *Handbook of Nations and Nationalism*. Eds.: DELANTY, Gerard – KUMAR, Krishan. London, Sage, 2006. 21–32.

IORDACHI–TRENCSÉNYI

- 2007 IORDACHI, Constantin – TRENCSÉNYI Balázs: A megújulás esélyei. A román történetírás 1989 után. In: Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2007. (*Eszmetörténeti könyvtár*, 6.) 337–373.

KAPLAN

- 2001 KAPLAN, Marion: Friendship on the Margins: Jewish Social Relations in Imperial Germany. *Central European History*, 34. (2001) 4. sz. 471–501.

KARÁDY

- 1997a KARÁDY Viktor: Egyenlőtlen elmagyarosodás avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? Történelmi-szociológiai vázlat. Történelmi visszatekintés. In: KARÁDY Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Ford.: Derdák Tibor – Tardos Katalin – Tótfalusi Ágnes. Budapest, Cserépfalvi, 1997. (*KonTEXTus könyvek*) 151–195.
- 1997b KARÁDY Viktor: Társadalmi mobilitás, reprodukció és az iskolázás minőségi egyenlőtlenségei. In: KARÁDY Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történelmi-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Replika Kör, 1997. (*Replika könyvek*, 3.) 111–130.
- 1997c KARÁDY Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történelmi-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Replika Kör, 1997. (*Replika könyvek*, 3.)
- 1997d KARÁDY Viktor: Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához. In: KARÁDY Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Ford.: Derdák Tibor – Tardos Katalin – Tótfalusi Ágnes. Budapest, Cserépfalvi, 1997. (*KonTEXTus könyvek*) 114–150.

KARÁDY

- 1997e KARÁDY Viktor: A felekezetek közötti házasságok általános szociológiája a régi rendszer idején. In: KARÁDY Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok.* Ford.: Derdák Tibor – Tardos Katalin – Tótfalusi Ágnes. Budapest, Cserépfalvi, 1997. (*KonTEXTus könyvek*) 196–248.
- 1997f KARÁDY Viktor: Zsidótörvények és életfeltételek a szociális jelzők tükrében (1938–1943). In: KARÁDY Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok.* Ford.: Derdák Tibor – Tardos Katalin – Tótfalusi Ágnes. Budapest, Cserépfalvi, 1997. (*KonTEXTus könyvek*) 299–324.
- 2000 KARÁDY Viktor: Az asszimiláció Szegeden. Szociológiai kérdésvázlat. In: KARÁDY Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok.* Budapest, Replika Kör, 2000. (*Replika könyvek*, 6.) 59–91.
- 2001a KARÁDY Viktor: Zsidó és nem zsidó névmagyarosítók a hosszú 19. században. In: KARÁDY Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum, 2001. (*Nagyítás szociológiai könyvek*, 38.) 126–152.
- 2001b KARÁDY Viktor: Modernizáció és asszimiláció a zsidóság történelmi névanyagának tükrében. In: KARÁDY Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum, 2001. (*Nagyítás szociológiai könyvek*, 38.) 153–167.
- 2001c KARÁDY Viktor: Etnikum, réteghelyzet, korviszonyok. A csoportközi távolság dinamikája a zsidó-keresztény házasságok tükrében Bánátban és Erdélyben (1896–1940). In: KARÁDY Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum, 2001. (*Nagyítás szociológiai könyvek*, 38.) 168–197.
- 2001d KARÁDY Viktor: A kettős heterogámia. Osztályviszonyok és felekezeti vegyes házasságok Budapesten a világháborúk között. In: KARÁDY Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum, 2001. (*Nagyítás szociológiai könyvek*, 38.) 198–241.
- 2001e KARÁDY Viktor: Budapesti zsidó-keresztény házasságok (1896–1950). Adatösszegezések és felvételi eredmények. In: KARÁDY Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum, 2001. (*Nagyítás szociológiai könyvek*, 38.) 242–262.
- 2001f KARÁDY Viktor: Traumahatás és menekülés. A zsidó vallásváltók szociológiája 1945 előtt és után. In: KARÁDY Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum, 2001. (*Nagyítás szociológiai könyvek*, 38.) 263–295.
- 2009 KARÁDY Viktor: A névmagyarosítások társadalomtörténeti összefüggései. In: *A családnév-változtatások története az időben, térben, társadalomban.* Szerk.: FARKAS Tamás – KOZMA István. Budapest, Gondolat-Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009. 41–55.
- 2012 KARÁDY Viktor: *Allogén elit a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok.* Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2012. (*Szociológiai dolgozatok*, 6.)

KARÁDY-KOZMA

- 2002 KARÁDY Viktor – KOZMA István: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig.* Budapest, Osiris, 2002.

KARÁDY-PALÁSTI

- 2000 KARÁDY Viktor – PALÁSTI Mónika: Ecsetvonások a budapesti ortodoxiáról. In: KARÁDY Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok.* Budapest, Replika Kör, 2000. (*Replika könyvek*, 6.) 41–57.

KARINTHY

- 2003 KARINTHY Márton: *Ördögörcs. Utazás Karinthyába.* 1. köt. Budapest, Ulpius-ház, 2003.

KATZ

- 1995 KATZ, Jakov: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada. 1770–1870.* Ford.: Pap Mária. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995. (*Hungarica Judaica*, 8.)
- 2005 KATZ, Jakov: A magyar zsidóság kivételessége. In: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság.* Szerk.: VARGA László. Ford.: Baráth Katalin. Budapest, Pannonica–Habsburg Történeti Intézet, 2005. 31–39.

KERTZER–AREL

- 2004 KERTZER, David I. – AREL, Dominique: Censuses, identity formation, and the struggle for political power. In: *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses.* Eds.: KERTZER, David I. – AREL, Dominique. Cambridge, Cambridge University Press, 2004. 1–42.

KOLUMBÁN

- 1903 KOLUMBÁN Samu: A cigány a székely nép felfogásában. (Első közlemény.) *Ethnographia*, 14. (1903) 3. sz. 141–147.

KOMORÓCZY

- 2012 KOMORÓCZY Géza: *A zsidók története Magyarországon. II. 1849-től napjainkig.* Pozsony, Kalligram, 2012. (*Hungarica Judaica*, 27.)

KONRÁD

- 2014 KONRÁD Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014. (*Magyar történelmi emlékek. Értekezések*)

KOVÁCS

- 2008a KOVÁCS András: Bibó István a „zsidókérdésről” – néhány gondolat 45 év után. In: KOVÁCS András: *A Másik szeme. Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon.* Budapest, Gondolat, 2008. 52–59.
- 2008b KOVÁCS András: Asszimiláció, antiszemitizmus, identitás. A zsidóság a modern magyar társadalomban. In: KOVÁCS András: *A Másik szeme. Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon.* Budapest, Gondolat, 2008. 60–84.

KOVÁCS

- 1984 Gyöngyös város becsületes tanács elhatározta... 1659–1848. *Válogatás két évszázad városi határozataiból.* Szerk.: KOVÁCS Béla. Eger, Heves Megyei Levéltár, 1984.

KOVÁCS

- 2002 KOVÁCS Éva: Az asszimiláció ambivalenciái. (Széjjegyzetek Kovács I. Gábor tanulmányának apropóján.) *Korall*, 3. (2002) 10. sz. 200–207.
- 2004 KOVÁCS Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938).* Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum, 2004. (*Nostra tempora*, 9.)

KOZMA

- 2009 KOZMA István: Közeledés, vagy az elkülönülés reprodukálása másként? Zsidó és keresztény névválasztás a századfordulón (1897–1908). In: *A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban.* Szerk.: FARKAS Tamás – KOZMA István. Budapest, Gondolat–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009. 153–171.

Központi Statisztikai Hivatal

- 1949 *A foglalkozási ágak betűrendes jegyzéke.* Szerk.: Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1949.

KÓVÁRY

(1847) KÓVÁRY László: Erdélyország statistikája. In: *'Honisme' és 'statistica' (1819–1848)*. Szerk.: HORVÁTH Gergely Krisztián. Budapest, Új Mandátum, 2002. (*Szociológiai-történet – történetiszociológia, 2.*) 148–182.

KRAX.

1925 KRAX.: A zsidó honfoglalás Gyöngyösön. Egy példa a buta gójok számára. A Gyöngyösi Bank R.-T. hajdan és most. *Gyöngyös és Vidéke, 9.* (1925. április 5.) 14. sz. 2.

KULCSÁR SZABÓ

2009 KULCSÁR SZABÓ Ernő: Komlós Aladár „A zsidó lélek” című írásáról. *Szombat, 21.* (2009) 10. sz. [<http://www.szombat.org/politika/3935-komlos-aladar-a-zsido-lelek-cimu-irasarol>] 2016. január 17.

LACKÓ

2005 LACKÓ Miklós: Zsidók a budapesti irodalomban, 1890–1930. In: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Szerk.: VARGA László. Budapest, Pannonic-Habsburg Történeti Intézet, 2005. 281–291.

LASLETT

2000 LASLETT, Peter: *The World We Have Lost Further Explored*. London, Routledge, 2000.

LE GOFF

2005 LE GOFF, Jacques: Testmetaforák politikai használata a középkorban. Ford.: Dombos Tamás. *Café Babel, 15.* (2005) 51. sz. 111–116.

LEVITAN

2011 LEVITAN, Kathrin: *A Cultural History of the British Census. Envisioning the Multitude in the Nineteenth Century*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2011. (*Palgrave Studies in Cultural and Intellectual History*)

LITTLE

1978 LITTLE, Lester K.: *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe*. London, Paul Elek, 1978.

LUGOSI

2008 LUGOSI András: Minden másképpen van? A Karinthy család története és az emlékezés generációk közötti transzferje. *Történelmi Szemle, 50.* (2008) 1. sz. 55–71.

2009a LUGOSI András: Cipőcsokor, avagy az asszimiláció rejtélyes szálai. *Budapesti Negyed, 17.* (2009) 2. sz. 42–110.

2009b LUGOSI András: Egy Ganz-gyári tisztviselő asszimilációs stratégiája. Bevezetés. *Budapesti Negyed, 17.* (2009) 2. sz. 7–16.

MAGDA

(1819) MAGDA Pál: Magyar országnak és a' határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geographiai leírása. In: *'Honisme' és 'statistica' (1819–1848)*. Szerk.: HORVÁTH Gergely Krisztián. Budapest, Új Mandátum, 2002. (*Szociológiai-történet – történetiszociológia, 2.*) 33–66.

Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal

1893 *A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. II. rész. A népesség foglalkozása*. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1893. (*Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, 2.*)

Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal

- 1895 A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredménye. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Országos Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1895. (*Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, 9.*)
- 1906 A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Ötödik rész. A népesség foglalkozásának némely részletei és a vállalati statisztika. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1906. (*Magyar statisztikai közlemények. Új folyam, 12.*)
- 1907 A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1907. (*Magyar statisztikai közlemények, 5.*)
- 1909 A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Tizedik rész. Végeredmények összefoglalása. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1909. (*Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 27.*)
- 1916 A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1916. (*Magyar statisztikai közlemények. Új folyam, 61.*)
- 1928 Az 1920. évi népszámlálás. Ötödik rész. Részletes demográfia. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1928. (*Magyar statisztikai közlemények. Új folyam, 73.*)
- 1935 Az 1930. évi népszámlálás. III. rész. A népesség foglalkozása részletesen és vállalati statisztika. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1935. (*Magyar statisztikai közlemények. Új folyam, 94.*)
- 1936 Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. V. rész. Részletes demográfia és a lakóházak és lakások adatai. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1936. (*Magyar statisztikai közlemények. Új folyam, 96.*)
- 1941a Foglalkozások rendszeres jegyzéke. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1941.
- 1941b Foglalkozások betűrendes jegyzéke. Szerk.: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1941.

MANN

- 2004 MANN, Michael: A modern európai nacionalizmus kialakulása. Ford.: Sisák Gábor. In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Szerk.: KÁNTOR Zoltán. Budapest, Rejtjel, 2004. (*Bibliotheca Iuridica. Publicationes Cathedrarum, 20.; Regio könyvek; Rejtjel politológiai könyvek, 21.*) 109–133.

MARJANUCZ

- 1991 MARJANUCZ László: A zsidó-keresztény vegyesházasság Szegeden a századfordulón. In: *Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, 1989. június 15–18.* Szerk.: Á. VARGA László. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1991. (*Rendi társadalom – polgári társadalom, 3.; Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból, 16.*) 249–251.

MÉRÉNYI-METZGER

- 2003 MÉRÉNYI-METZGER Gábor: Karinthy Frigyes származásának anyakönyvi forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények, 107.* (2003) 4–5. sz. 535–544.

MIKSZÁTH

- (1895a) MIKSZÁTH Kálmán: *Szent Péter esernyője*. Szerk.: BISZTRAY Gyula. Budapest, Akadémiai, 1957. (*Mikszáth Kálmán összes művei, 7.*)
- 1895b MIKSZÁTH Kálmán: A mi Rozálink. A „Szent Péter esernyője” című elbeszélésből. *Vasárnapi Újság, 42.* (1895. december 29.) 52. sz. 859–862.

MIKSZÁTH

- (1898) MIKSZÁTH Kálmán: *Új Zrínyiász*. Szerk.: KIRÁLY István. Budapest, Akadémiai, 1957. (*Mikszáth Kálmán összes művei*, 10.)

MINOGUE

- 2001 MINOGUE, Kenneth: Gellner's Theory of Nationalism: A Critical Assessment. In: *Encyclopaedia of Nationalism*. Ed.: LEOUSSI, Athena S. New Brunswick-London, Transaction Publishers, 2001. 107-109.

MÓRICZ

- (1931) MÓRICZ Zsigmond: Barbárok. In: MÓRICZ Zsigmond: *Novellák III*. Szerk.: H. BAGÓ Ilona. Budapest, Osiris, 2003. (*Osiris klasszikusok, Móricz Zsigmond összegyűjtött munkái*) 241-253.

NAGY

- 2001 *Cigányperek a Dél-Dunántúlon (1796-1847)*. Szerk.: NAGY Pál. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2001. (*Romológiai Kutatóintézet közleményei*, 6.)

NÉMEDI

- 1996 NÉMEDI Dénes: *Durkheim. Tudás és társadalom*. Budapest, Áron, 1996. (*Tények és érvek*)
 2001 NÉMEDI Dénes: Utószó. In: DURKHEIM, Émile: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest, Osiris, 2001. (*Osiris könyvtár, Szociológia*) 405-431.

N. N.

- 1882 N. N.: Az édes anya öle. *Borsszem Jankó*, 15. (1882. szeptember 10.) 37. sz. 1.

NORDAU-NORDAU

- 1943 NORDAU, Anna – NORDAU, Maxa: *Max Nordau. A Biography*. New York, Nordau Committee, 1943.

NOVÁK

- 2002 NOVÁK László Ferenc: *A zsidóság Nagykovácsán (XVII-XX. század)*. Nagykovács, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága Arany János Múzeum, 2002. (*Arany János Múzeum kismonográfiái*, 13.)

OISTEANU

- 2005 OISTEANU, Andrei: *A képzeletbeli zsidó a román (és a kelet-közép-európai) kultúrában. Imagológiai tanulmány*. Ford.: Hadházy Zsuzsa. Kolozsvár, Kriterion, 2005.

O'LEARY

- 1998 O'LEARY, Brendan: Ernest Gellner's Diagnoses of Nationalism: a Critical Overview, or, What Is Living and What Is Dead in Ernest Gellner's Philosophy of Nationalism? In: *State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*. Ed.: HALL, John A. Cambridge, Cambridge University Press, 1998. 40-88.

Országos Tervhivatal

- 1951 *Egységes foglalkozási jegyzék*. Szerk.: Országos Tervhivatal. Budapest, Országos Tervhivatal, 1951.

Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal

- 1882 *A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos állatok kimutatásával együtt*. 1. köt.. Szerk.: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1882.

- PÁL**
 1997 PÁL Eszter: Herbert Spencer és a társadalomtudományi evolucionizmus. *Szociológiai Szemle*, 7. (1997) 2. sz. 143–163.
 1999 PÁL Eszter: Herbert Spencer. In: *A szociológia kialakulása. Tanulmányok*. Szerk.: FELKAI Gábor. Budapest, Új Mandátum, 1999. (*Nagyítás szociológiai könyvek*, 22.) 149–179.
 2001 PÁL Eszter: Néhány szempont a biológia és szociológia közös történetének vizsgálatához. In: *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*. Szerk.: PÁL Eszter. Budapest, Új Mandátum, 2001. (*Nagyítás szociológiai könyvek*, 38.) 214–227.
- POLIAKOV**
 2003 POLIAKOV, Léon: *The History of Anti-semitism. From Time of Christ to the Court Jew*. Vol. I. Translation: Richard Howard. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2003.
- RÁNKI**
 1999 RÁNKI Vera: *Magyarok – zsidók – nacionalizmus. A befogadás és a kirekesztés politikája*. Budapest, Új Mandátum, 1999.
- ROBERTSON**
 2010 ROBERTSON, Craig: *The Passport in America. The History of a Document*. Oxford–New York, Oxford University Press, 2010.
- ROMSICS**
 2004 ROMSICS Ignác: Magyar történeti problémák, 1900–1945. In: ROMSICS Ignác: *Múltról a mának*. Budapest, Osiris, 2004. (*Osiris könyvtár, Történelem*) 315–338.
 2008 ROMSICS Ignác: Magyarország(ok) a két világháború között. In: ROMSICS Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008*. Budapest, Osiris, 2008. 59–95.
- RÜRUP**
 1975 RÜRUP, Reinhard: Emancipation and Crisis. The “Jewish Question” in Germany 1850–1890. *Leo Baeck Institute Yearbook*, 20. (1975) 13–25.
- SARTRE**
 (1946) SARTRE, Jean-Paul: *Elmélkedések a zsidókérdésről*. Ford.: H. Perci Éva. Budapest, Göncöl, [2002].
- SILBER**
 2008a SILBER, Michael K.: Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása. In: *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Szerk.: SILBER, Michael K. Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2008. (*Hágár*, 6.) 211–282.
 2008b SILBER, Michael K.: A jeruzsálemi történészműhely. (Jakov Katz köre és az ortodox zsidóság historiográfiája. In: *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Szerk.: SILBER, Michael K. Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2008. (*Hágár*, 6.) 7–20.
- SLEZKINE**
 2004 SLEZKINE, Yuri: *The Jewish Century*. Princeton, Princeton University Press, 2004.
- SMITH**
 (1776) SMITH, Adam: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. 1. köt. Ford.: Éber Ernő. Budapest, Napvilág, 2011.
- SMITH**
 1998 SMITH, Anthony D.: *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London–New York, Routledge, 1998.

SOZAN

- 1994 SOZAN, Michael: Zsidók egy dunántúli falusi közösségben. In: „...és hol a vidék zsidósága?” (Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről.) Szerk.: DEÁKY Zita – CSOMA Zsigmond – VÖRÖS Éva. Budapest, Centrál-Európa Alapítvány, 1994. (Centrál-Európa Alapítványi könyvek, 2.) 157–168.

SPENCER

- (1862) SPENCER, Herbert: *First Principles of a New System of Philosophy*. New York, D. Appleton and Company, 1876. (*A System of Synthetic Philosophy*, 1.)
- 1919 SPENCER, Herbert: *A katonai és ipari társadalmak szociológiája*. Ford.: Nagy Dénes. Budapest, Új Magyarország, 1919. (*Természet és társadalom*, 6.)
- (1876) SPENCER, Herbert: A társadalom evolúciója. Ford.: Kristóf Ildikó. In: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Szerk.: BOHANNAN, Paul – GLAZER, Mark. Budapest, Panem; Maidenhead, McGraw Hill, 1997. 32–62.

SZABÓ

- 1989 SZABÓ Miklós: A nemzetfogalom változása és a magyar társadalom modernizációja. In: *Változás és állandóság. Tanulmányok a magyar polgári társadalomról*. Szerk.: KARÁTSÓN Endre – VÁRDY Péter. H. n., Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1989. 100–127.
- 2008 SZABÓ Miklós: Nemzetkarakter és ressentiment. In: *Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival*. Szerk.: DÉNES Iván Zoltán. Argumentum–Bibó Szellemi Műhely, 2008. (*Eszmetörténeti könyvtár*, 8.) 115–125.

SZEKFŰ

- 1934 SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934. [Reprint: 1989.]

SZÍNI

- 1894 SZÍNI Péter: Isten büntetése. Igaz történet. *Az Állatok Őre*, 4. (1894) 3. sz. 101–107.

SZOMORY

- 1924 SZOMORY Dezső: Levelek egy barátnőmhöz. (2.) Emlékek és vallomások. *Nyugat*, 17. (1924. szeptember 16.) 17. sz. [<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00363/11041.htm>] 2016. március 27.

TAMÁS

- 2014 TAMÁS Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon*. Pozsony, Kalligram, 2014.

TAMÁS

- 1999 TAMÁS Gáspár Miklós: *Törzsi fogalmak I*. Budapest, Atlantisz, 1999. (*East-European Non-Fiction*)

TAMÁSI

- 1930 TAMÁSI Áron: Üzenet Karinthynek. *Brassói Lapok*, 35. (1930) 186. sz. 2. [<http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/TAMASI/tamasi00006/tamasi00033/tamasi00033.html>] 2016. február 16.

THOMPSON

- 1991 THOMPSON, Ian A. A.: Hidalgo and Pechero: the Language of ‘Estates’ and ‘Classes’ in Early Modern Castile. In: *Language, History and Class*. Ed.: CORFIELD, Penelope J. Oxford–Cambridge, Basil Blackwell, 1991. 53–78.

TORONYI

- 2001 TORONYI Zsuzsanna: A zsidó asszimiláció a Pesti Chevra Kadisa elöljáróinak társadalmi pozíciója alapján. In: *Otthonkeresők, otthonteremtők. Zsidó társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: GÁBOR György – HAJNAL Piroska – SCHWEITZER Gábor – SCHWEITZER József. Budapest, Universitas–Judaica Alapítvány, 2001. (*Mórija könyvek*, 3.) 81–114.

TORPEY

- (1999) TORPEY, John: *The Invention of the Passport. Surveillance, Citizenship and the State*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2000. (*Cambridge Studies in Law and Society*)

TÓTH

- 1987a TÓTH Zoltán: A századvégi foglalkozásstatisztika ágazati rendszere mint rendi strukturális örökség. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30*. Szerk.: Á. VARGA László. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1987. (*Rendi társadalom – polgári társadalom*, 1.; *Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból*, 15.) 407–419.
- 1987b TÓTH Zoltán: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle*, 65. (1987) 1. sz. 62–86.
- 1995 TÓTH Zoltán: Mit olvaszt az olvasztótégely? *Regio*, 6. (1995) 1–2. sz. 78–99.
- 2015 TÓTH Zoltán: *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatisztikában*. Szerk.: HORVÁTH Gergely Krisztián. Budapest, Balassi, 2015.

TÖNNIES

- (1887) TÖNNIES, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. Ford.: Berényi Gábor – Tatár György. Budapest, Gondolat, 2004. (*Társadalomtudományi Könyvtár, Új folyam*)

TRACHTENBERG

- (1943) TRACHTENBERG, Joshua: *Az ördög és a zsidók. A zsidók középkori képe és ennek kapcsolata a modern antiszemitizmussal*. Ford.: F. Romhányi Beatrix. Máriabesnyő, Attraktor, 2014.

TURDA

- 2003 TURDA, Marius: 'The Magyars: A Ruling Race'. The Idea of National Superiority in Fin-de-Siècle Hungary. *European Review of History*, 10. (2003) 1. sz. 5–33.

UNGVÁRI

- 1999 UNGVÁRI Tamás: *Ahasvérus és Shylock. A „zsidókérdés” Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1999.

UNGVÁRY

- 2013 UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon. 1919–1944*. Pécs–Budapest, Jelenkor–OSZK, 2013.

ÚJVÁRI

- 2009 ÚJVÁRI Hedvig: Testi (sz)épség. Az „izomzsidó” fogalma Max Nordaunál a fin de siècle kontextusában. *Századok*, 143. (2009) 1. sz. 149–166.

VAHOT

- (1881) VAHOT Imre: *Magyar táj- és életképek. Vallomások, tanulmányok és útirajzok*. Szerk.: FÜLÖP Lajos – LISZTÓCZKY László. Gyöngyös, Pallas, 2006.

VAJDA

- 2006 VAJDA Mihály: A jobboldali totalitarizmusok és az antiszemitizmus. In: *A zsidóság és Európa. Új fejezetek az antiszemitizmus történeti-társadalmi gyökereiről*. Szerk.: GRÜLL Tibor – RÉPÁS László. Budapest, Józsefveg Műhely, 2006. 102–116.

VARGA

- 2009 VARGA Józsefné Horváth Mária: Családnév-változtatások Győrben a reformkorban és a 19. század második felében. In: *A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban*. Szerk.: FARKAS Tamás – KOZMA István. Budapest, Gondolat-Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009. 235–249.

VÁNDOR

- 1926 VÁNDOR Dénes: Karinthy Frigyes nyilatkozik a Zsidó Szemlének. Bernard Shawról, a zsidókérdésről és a cionizmusról. A magyarországi zsidóság választúton. *Zsidó Szemle*, 21. (1926) 7. sz. 8.

VÁRI

- 2000 VÁRI András: Etnikai sztereotípiák a Habsburg Birodalomban a 19. század elején. *Tabula*, 3. (2000) 1. sz. 48–76.

VOLKOV

- 2006 VOLKOV, Shulamit: *Germans, Jews, and Antisemites. Trials in Emancipation*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2006.

VÖRÖS

- 2003 VÖRÖS Kati: Judapesti bulváron. A „zsidó” fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében. *Médiakutató*, 4. (2003) 1. sz. 19–43.
- 2009 VÖRÖS Kati: Magyar zsidó történet mint zsidó történelem. *BUKSZ*, 21. (2009) 3. sz. 199–208.
- 2011 VÖRÖS Kati: A zsidókérdés-toposz, az antiszemitizmus és a magyar értelmiség a 20. század elején. In: *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Szerk.: MOLNÁR Judit. Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, 2011. 60–69.

WELKER

- 2007 WELKER Árpád: Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten, 1895 előtt. *Korall*, 8. (2007) 27. sz. 94–109.

WRIGHTSON

- 1991 WRIGHTSON, Keith: Estates, Degrees and Sorts: Changing Perceptions of Society in Tudor and Stuart England. In: *Language, History and Class*. Ed.: CORFIELD, Penelope J. Oxford–Cambridge, Basil Blackwell, 1991. 30–52.

ZEKE

- 1990 Statisztikai mellékletek (1735–1949). Szerk.: ZEKE Gyula. In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész*. Szerk.: LENDVAI L. Ferenc – SOHÁR Anikó – HORVÁTH Pál. Budapest, MTA Filozófiai Intézet, 1990. (*Vallástudományi tanulmányok*, 4.) 185–199.